WACHTEN ALS ZORGPRAKTIJK

Een zorgethische conceptuele analyse naar de betekenis van wachten voor goede zorg

José Krijnen

Masterthesis Zorgethiek en Beleid
Docent: Merel Visse
Meelezer: Alistair Niemeijer
Examinator: Carlo Leget
Universiteit voor Humanistiek
17 juni 2019

Nicht müde werden
sondern dem Wunder
leise, wie einem Vogel, die Hand hinhalten.

Hilde Domin (1909-2006)

Voorwoord

Na twintig jaar als humanisticus op diverse terreinen werkzaam te zijn geweest, verlangde ik terug naar de schoolbanken. Vanuit de behoefte aan theoretische verdieping en verdere professionalisering als geestelijk verzorger ben ik in 2018 begonnen aan de Master Zorgethiek en Beleid. Deze thesis vormt de afronding van mijn studie.

Het schrijven van deze thesis was een avontuur waardoor ik meer inzicht heb gekregen in het zorgethisch denken. Steeds weer verbaas ik me dat zorgethiek aan de grondslagen van het menselijke samenleven raakt. Het thema van deze scriptie is alledaags. Met behulp van de zorgethische analyse wordt inzichtelijk hoeveel zoiets alledaags als wachten allerlei vooronderstellingen herbergt waardoor goede zorg (on-)mogelijk wordt. Ik neig hierbij naar radicale zorgethiek. Het is interessant om de alledaagse praktijken die schuren te toetsen aan de idee zorgpraktijk en de vraag of die goed is. Het geeft een perspectief waarmee de betrokkenheid op de wereld in elk geval op kleine schaal kritisch vormgegeven kan worden. Hierdoor ben ik mijn werk in het verpleeghuis nog meer gaan waarderen. Vooral door het werk van Van Heijst (2005) realiseerde ik me mijn talent om aanwezig te zijn en te blijven bij mensen, die in haar woorden ‘onevenredig behoeftig’ zijn en dat ik me daar graag voor inzet.

Ik wil een aantal mensen bedanken. Ten eerste Merel Visse, mijn begeleidster, die me nauw volgde in mijn eigen leerbehoefte en daarop de adequate begeleiding wist te bieden. Ook de aan de vakgroep verbonden promovenda Marieke Potma heeft op een sympathieke manier meegedacht. Mijn studiegenoot Marije Vermaat was altijd prettig beschikbaar. Belangrijk was en is mijn lieve man, die dit jaar alle zorgtaken op zich heeft genomen, zodat ik geheel ‘onverantwoordelijk geprivilegieerd’ mezelf als zorgethica kon ontwikkelen. En dan niet te vergeten Irmgard wiens verhaal ik door deze thesis heb gevlochten. Het motto aan het begin van deze scriptie was haar lievelingsgedicht. De tekst hielp haar te wachten en te verduren.

Samenvatting

Wachten wordt meestal gezien als een fenomeen dat indien mogelijk vermeden moet worden. Leidend was mijn vraag of wachten niet meer dan dat zou kunnen zijn. De bestudering van het werk van Hartmut Rosa (2013) en Lisa Baraitser (2017) leiden tot de conceptualisering van wachten als synchronisatie en een transformatieve antwoordrelatie. De betekenis hiervan voor goede zorg werd geanalyseerd in het licht van zorgethici Joan Tronto (1993; 2013) en Annelies Van Heijst (2005).

De relatie tussen wachten en goede zorg is doordacht op vijf terreinen. Ten eerste de sociaal-politieke, economische context waarin tijd geld is. In de institutionele context zoals een ziekenhuis verliest men hierdoor het oorspronkelijke doel uit het oog. Ten tweede wordt dieper ingegaan op het mensbeeld waarin onevenredig afhankelijke en kwetsbare of volgens Van Heijst beter gezegd: behoeftige mensen, geen of weinig stem hebben. Daarnaast wordt er op collectief als op individueel niveau geen plek toegekend aan het lijden. Dit maakt wachten of verduren schaamtevol en onzichtbaar. Als derde punt wordt getoond hoe wachten machtsverhoudingen binnen een institutionele context bloot legt. Wie bepaalt hoe lang wie moet wachten? Ook wordt de vraag naar de realiteit van de onoplosbaarheid van wachten gesteld. Wachten kan ook een zorgpraktijk zijn als mogelijkheid tot synchronisatie. De heilzaamheid van tijd wordt als vierde item besproken. Als laatste wordt aandacht besteed aan de onontbeerlijkheid van de relatie tijdens het verduren van de tijd.

Conclusie is dat wachten de cesuur kan zijn waardoor de rijm kan klinken. Wachten als synchronisatie is ook het bewust afzien van interventie door het nemen van verantwoordelijkheid. Wachten kan de niet-wordende temporaliteit van verduren zijn. Zorg kan dan kleine transformaties veroorzaken waardoor men zijn historisch sociaal gegroeide situatie kan transformeren. Wonderbaarlijk genoeg lijkt juist hier ‘iets nieuws’ te kunnen aanvangen.

Inhoudsopgave

Problematisering **1**

I Aanleiding *1*
Maatschappelijk probleem 1
Wetenschappelijk probleem 2

II Vraagstelling *4*
Deelvragen: 4

III Onderzoeksbenadering *5*
Illustratieve casus 6
Chronotopen van wachten 7

IV Doelstelling *8*

V Leeswijzer *8*

1 Wachten: een cesuur van verduren in tijden van versnelling **9**

1.1 Inleiding *9*

1.2 De kloktijd *10*

1.3 Maatschappelijke versnelling *11*

1.4 Drijfveren *12*

1.5 Totalitaire versnelling *12*

1.6 Vervreemding *14*

1.7 Een cesuur van verdragen *15*

2 Resonantie **16**

2.1 Inleiding *16*

2.2 Een antwoordende relatie *17*

2.3 Resonantieassen *17*

2.4 Transformatie en onbeschikbaarheid *18*

2.5 Resonantiesferen *18*

Hoofdstuk 3 Wachten als verduren **20**

3.1 Inleiding *20*

3.2 Blijven *21*

3.3 Onderhouden *22*

3.4 Herhalen *23*

3.5 Vertragen *24*

3.6 Verduren *26*

3.7 Herinneren *27*

3.8 Resteren *27*

3.9 Reflectie *29*

4 Conceptualisering van wachten **30**

4.1 Wachten als synchronisatie *31*

4.2 Wachten als een transformatieve antwoordrelatie *32*

Hoofdstuk 5 Wachten als zorgpraktijk 34
5.1 Inleiding 35
5.2 Wachten leidt tot verdere versnelling in de zorgfabriek 35
5.3 Wachten is een gestrande winnaar 38
5.4 Wachten in een asymmetrische zorgrelatie 40
5.5 Het scheppen van relatie 43
5.6 Zorg als resonantiesfeer 47
Hoofdstuk 6 Conclusie & Discussie 49
6.1 Conclusie 49
6.2 Discussie 50
Literatuur 53
Overige bronnen 55
Afbeeldingenlijst 57

Problematisering

I Aanleiding

Op zoek naar een thema voor het afstuderen stuitte ik op ‘wachten’. Een bewoner somatiek, van het verpleeghuis waar ik op dit moment werkzaam ben, vertelde me hoe vaak en hoeveel ze wacht sinds ze in het verpleeghuis woont. Het ergste was het wachten als ze op het toilet zat. Het duurde soms langer dan een half uur voor de verzorging haar van het toilet afhielp. De toon van haar verhaal was er één van verschrikking. Het liet me een aantal dagen niet meer los. Denkend over wachten, realiseerde ik me dat wachten een staat van zijn is, die heel verschillend ervaren kan worden. In mijn werk als geestelijk verzorger zie ik dat sommige mensen zich hieraan kunnen overgeven en anderen niet. Deze fascinatie heeft gemaakt dat ik de relatie tussen wachten en zorg verder wil onderzoeken in mijn masterthesis.

Maatschappelijk probleem

In de media wordt wachten in relatie tot zorg als een kwalijke zaak benaderd. Men rept over de toenemende wachttijden en wachtlijsten in de gezondheidszorg (Kempes & Bunsbroek, 2019). De Rijksoverheid beweert dat wachten op niet-acute zorg normaal is en niet zorgelijk (Rijksoverheid, 2019). Zorgverzekeraars kunnen bemiddelen bij het verkorten van de wachttijd. Zorgaanbieders zijn tegenwoordig verplicht wachttijden te publiceren op hun website.[1] De wachtlijsten lijken echter niet af te nemen (Wester, 2017).

Naast wachttijden en wachtlijsten wordt er in de media ook aandacht besteed aan het lange wachten op zorg in de ouderenzorg. Verpleeghuis Grootenhoek in Hellevoetsluis kwam in opspraak vanwege een plascontract. Een bewoner mocht op gezette tijden slechts drie keer per dag naar het toilet (Vasteman & Dekker, 2016). FNV Zorg & Welzijn (2016) beweert dat door personeelsgebrek sprake is van situaties waar ouderen wel een uur moeten wachten voor ze naar het toilet kunnen gaan. Ook wordt er vaak lang gewacht voor men uit bed gehaald wordt of medicijnen krijgt.

In het licht van schrijvers als de filosofe Joke Hermsen (2009) en de socioloog Hartmut Rosa (2013) kun je de problematisering van wachten ook anders bezien. Volgens Hermsen (2016) leeft de moderne mens vooral volgens de kloktijd. Dit gaat ten koste van de innerlijke tijd waarin wachten naast rust, verveling en aandacht voorwaarden zijn voor het denken en de creativiteit. Rosa

[1] Zie NZa (2018). Regeling wachttijden en wachtbemiddeling medisch specialistische zorg. Zie Zorginstituut Nederland, (2019). Wachttijden voor langdurige zorg.

(2013) sluit hierop aan door te betogen dat we leven in tijden van versnelling: we zijn onderweg naar meer, nieuwer en beter. Deze versnelling vervreemdt ons van onszelf. Burn-out en depressie zijn hiervan symptomen (Rosa, 2013, p. 111; Compas & Tomassen, 2019).

De toenemende marktwerking van de gezondheidszorg (Tonkens, 2008) sluit aan bij de dominantie van de kloktijd en het leven in tijden van versnelling. Simpeler gezegd: tijd is geld (Leclerc, Schmitt & Dubé, 2019; Bos, 2018). Zorg wordt gemeten met kloktijd en moet zo snel mogelijk.

Wachten kan binnen deze context enkel als onwenselijk worden beschouwd. De vraag is echter of wachten ook nog een andere betekenis kan hebben dan iets dat zo snel mogelijk moet worden opgelost. In deze thesis wordt wachten in relatie tot zorg opnieuw doordacht vanuit de vooronderstelling dat dit een ander licht kan werpen op de maatschappelijke problematiek waardoor ook andere oplossingen denkbaar worden.

Wetenschappelijk probleem

Wachten is een kernervaring met betrekking tot gezondheidszorg (Baraitser, 2017). Men wacht dagen, weken, maanden of jaren op en tijdens diagnoses, behandelingen, herstellen, en sterven (Baraitser, 2018a). In het artikel 'Waar is het wachten op, als tijd kostbaar is?' focust Baart et al. (2015) op het binnenperspectief van de patiënt. Wachten is een vorm van subjectieve tijdsbeleving ook wel innerlijke tijd genoemd (Bergson, 2014). Innerlijke tijd is gerelateerd aan het fundamentele zelf (identiteit) en het sociale zelf (aangepast). Wachten is vaak een vorm van een verplichte aanpassing. Volgens Wallenburg (2012) is dit schadelijk voor het gevoel van eigenwaarde. Baart et al. (2015) citeren de ethicus Jan Rolies

> Wachten in de gezondheidszorg is nooit prettig omdat in het leven van mensen de wil tot zelfbehoud hoog scoort. Mensen willen *perseverare in esse of conservare in esse*, schreef Spinoza. Wachten op zorg wordt in sommige gevallen beleefd als een bedreiging voor het zelfbehoud…Wachten in de zorg is bijgevolg nooit neutraal, maar een intens emotioneel gebeuren. (p. 238)

Volgens de auteurs is wachten per definitie onwenselijk. Baart et al. (2015, p. 251) beweren dat wachtende patiënten gezien, erkend en serieus moeten worden genomen. Er moet door de zorgverleners contact met hen worden gezocht. Dit wordt bevestigd door Wallenburg (2012) in 'Wachten duurt altijd lang'. Zij benadrukt dat een hulpverlener het fundamentele zelf van de

hulpvrager moet blijven zien. Goede zorg heeft dan te maken met relatie en erkenning van de wachtende als mens.

In plaats van mee te gaan in het politieke debat over het verminderen van wachten wijst Baraitser (2017) op de vooronderstellingen rondom wachten en de daaraan verbonden politieke implicaties. Zij beweert dat er relatief weinig aandacht is voor de ervaring van wachten die ook wordt ervaren als een vorm van zorg. Wachten is een verloren vermogen in een overhaaste tijd. In haar boek *Enduring Time* (2017) spreekt Baraitser over *suspended time.* In een college over tijd en zorg licht ze haar boek toe als articulaties van *unbecoming time* (2018b), als het verwijlen in een "*pool: the welling up of present time that will not pass and has no rim"*. Baraitser vraagt zich af in hoeverre deze niet-wordende tijd een vorm van zorg kan zijn. Zij lijkt tijd los te koppelen van een lineaire tijdslijn. Wat betekent dat voor wachten? En wat als de tijd bijna op is of in de woorden van Baart et al. (2015) kostbaar, kan wachten, in de betekenis van Baraitser, dan nog steeds een vorm van goede zorg zijn?

Rosa (2013) problematiseert de versnelling van de tijd. Hij pleit voor resonantie: een antwoordrelatie tussen het subject en de wereld. Of wachten hierin een rol heeft, is theoretisch nog niet specifiek uitgewerkt. Wel is het duidelijk dat de politieke connotatie van het gedachtegoed van Rosa (2013) veel overeenkomsten vertoont met Baraitser (2017). Er is geen tijd om te wachten in een samenleving die streeft naar immer meer. Aansluitend bekritiseert de zorgethica Joan Tronto (1993) de neoliberale samenleving waarin alles ondergeschikt is aan economisch gewin. Zorg is de basis voor een menselijk samenleving ook al staat deze niet centraal op de politieke agenda. Tronto typeert mensen die anderen voor hen kunnen laten zorgen als *privileged irresponsible* (1993, pp. 120-122), zij hoeven minder te wachten (Olson, 2015). Een onderzoek naar wachten zou een mooie tegendraad kunnen zijn voor de oververhitte economie en het onvermogen om te wachten. Tegelijkertijd kan het bestaande machtsverhoudingen blootleggen. In deze context is het interessant om verder te doordenken wat wachten kan betekenen voor goede zorg.

Opvallend is echter dat zorg bij Tronto een activiteit met een doel is. Tronto (1993) definieert zorg als:

> *a species of activity that includes everything we do to maintain, contain, and repair our 'world' so that we can live in it as well as possible. That world includes our bodies, ourselves, and our environment, all of which we seek to interweave in a complex, life-sustaining web.* (p. 103)

Deze definitie spreekt expliciet van activiteit en doen**.** Baraitser en Rosa lijken in plaats van een actieve eerder een receptieve houding te promoten. Wat kan dit bijdragen aan de al bestaande visie op zorg?

Interessant is hier het werk van Van Heijst (2005). Zij verheldert de relationaliteit in het zorgen en onderzoekt wat dat met het gewaarworden van zorgzaamheid te maken heeft (Van Heijst, 2005, p. 123). Zorgen is dan 'geen daad maar een betrekking, en wel een betrekking waarbinnen bepaalde dingen worden gedaan maar soms ook bewust worden gelaten.' (Van Heijst, 2015, p. 123). Enerzijds zou Van Heijst de conclusies van Baart et al. (2015) en Wallenburg (2012) kunnen bevestigen door het benoemen van het belang van relatie tijdens het wachten. Anderzijds is er geen verdere conceptualisering van wachten in relatie tot goede zorg in het werk van Van Heijst.

Samenvattend kan worden gezegd dat wetenschappelijk onderzoek spreekt van wachten als onwenselijk. Baraitser werpt hier een ander licht op door te beweren dat er nog weinig is nagedacht over wachten dat ervaren kan worden als een vorm van zorg. Zij sluit hierbij aan op maatschappijkritische auteurs als Rosa en Tronto die het lineaire doelgerichte denken koppelen aan een neoliberale samenleving. Wachten wordt binnen deze context gezien als iets wat zo snel mogelijk moet worden opgelost. De maatschappijkritiek van Tronto lijkt ergens te wringen met haar definitie van zorg die uitgaat van handelen. Handelen past binnen een lineaire doelgerichtheid. Van Heijst plaatst kanttekeningen bij een activistische zorgethiek. Zij vat zorg op als een betrekking waarin ook ruimte voor laten kan zijn. Hoe laten zich verhoudt tot wachten is nog niet helder. Het lijkt zinvol om de relatie tussen wachten en goede zorg verder te onderzoeken.

II Vraagstelling

Uit de maatschappelijke en de wetenschappelijke probleemstelling vloeit de vraagstelling voort:

Hoe kan wachten worden geconceptualiseerd volgens de auteurs Baraitser en Rosa en wat betekenen deze inzichten voor goede zorg in het licht van zorgethici Tronto en Van Heijst?

Deelvragen:

1. Hoe kan wachten worden geconceptualiseerd volgens Baraitser en Rosa?
2. Wat betekenen de inzichten over wachten voor goede zorg volgens zorgethici Tronto en Van Heijst?
3. Hoe verhoudt de conceptualisering van wachten in relatie tot goede zorg zich tot een concrete zorgpraktijk in de vorm van een geschreven casus?

4. Hoe verhoudt de conceptualisering van wachten in relatie tot goede zorg zich tot een concrete zorgpraktijk in de vorm van geschilderde ‘chronotopen van wachten’ aan de hand de beschreven casus?

Ik baseer me op de volgende bronnen van voornoemde auteurs en zorgethici:

- L. Baraitser, *Enduring time* (2017);
- H. Rosa, Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie (2013);
- J.C. Tronto, *Moral Boundaries. A political argument for an ethic of care* (1993);
- J.C. Tronto, *Caring Democracy. Markets, equality and justice* (2013);

A. Van Heijst, Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit (2005).
In de tekst die hierna volgt wordt enkel een jaartal bij de auteur vermeld indien het niet om bovengenoemde bronnen gaat. Bij Tronto worden twee bronnen gebruikt, dus daar komt wel steeds een jaartal bij de naam.

III Onderzoeksbenadering

De Utrechtse zorgethiek. Zorgethiek (*Care Ethics*) is een probleemgestuurd interdisciplinair onderzoeksveld. Centrale vraag is: Wat is goede zorg binnen deze particuliere context in deze sociaal-politieke context? Het theoretisch kader dient als een multifocale lens (Leget, Van Nistelrooij & Visse, 2017). Op basis van de literatuur is gekozen voor een beschrijvend en exploratief conceptueel onderzoek. Reden is de bestaande lacune in het zorgethische denken over wachten. Om geschikte literatuur te vinden zijn de volgende zoekmachines gebruikt: WorldCat, Google Scholar, PiCarta, Scobus en Web of Science. Er is gezocht met de termen: Wachten, goede zorg, zorg, gezondheidszorg, ethiek, zorgethiek, temporaliteit, politiek, Baraitser, Rosa, Van Heijst en Tronto. Deze termen zijn in verschillende combinaties ingetikt. Ook is er gezocht met dezelfde begrippen in het Engels. Vanwege de complexiteit van het onderwerp en de behoefte aan diepgang is gekozen om een beperkte hoeveelheid literatuur te kiezen (zie 1.4 Vraagstelling). Wachten wordt geconceptualiseerd aan de hand van de articulaties over tijd in een laatmoderne samenleving door Baraitser en Rosa. Wat deze inzichten vervolgens kunnen betekenen voor goede zorg wordt aan de hand van Tronto en van Heijst verder uitgewerkt. Door de vier auteurs met elkaar in verband te brengen, wordt verwacht genuanceerd en gedifferentieerd over wachten in relatie tot zorg te kunnen denken binnen een noodzakelijke afgrenzing.

Binnen een conceptueel onderzoek is de controleerbaarheid een belangrijk kwaliteitscriterium. Er is zorgvuldig en transparant doorverwezen naar bronnen. Gepoogd is gedachtegangen navolgbaar weer te geven.

Illustratieve casus

De vraag naar goede zorg wordt binnen de zorgethiek meestal gesteld aan de hand van empirisch onderzoek naar de geleefde ervaring en een concrete zorgpraktijk, die in dialectiek wordt gebracht met de theorie. Daarom is een beknopte casus van Irmgard verweven met de inzichten uit de afzonderlijke hoofdstukken. Reden om voor deze casus te kiezen, is dat het een rijke schakering van vormen van wachten zichtbaar maakt, waarmee de relatie tussen wachten en goede zorg verder geanalyseerd en gedacht kan worden.

De casus is beschreven in samenwerking met de betrokkene, Irmgard. Irmgard is een vrouw die ik vanuit mijn functie als geestelijk verzorger begeleidde. Allereerst heb ik haar geïnterviewd en hieruit de verschillende momenten van wachten gedestilleerd. Deze heb ik opgeschreven op één A-4 en aan haar nicht, haar contactpersoon, laten nakijken op correctheid en volledigheid van de informatie. Vervolgens heb ik er een verhaal van geschreven en aan Irmgard voorgelezen. Op basis van haar op- en aanmerkingen heb ik het definitieve verhaal geschreven. Voor de scriptie zijn een aantal geschikte fragmenten gekozen.

Uit zorgvuldigheid wil ik hier een aantal methodische en ethische noties beschrijven. De casus is samen met Irmgard geschreven en ook door haar nicht bekeken. Irmgard was medeonderzoekster. Finlay (2006a, 2006b) heeft het over de *shared embodied intersubjective space* en *reflexive empathy.* De belichaamde intersubjectieve ruimte overstijgt de scheiding tussen ik en de ander. Vanuit verbinding wordt er ervaren en gereflecteerd. De casus is de neerslag van wat we het laatste jaar in de lichamelijke intersubjectieve ruimte hebben beleefd en bereflecteerd. Het fundament hiervoor is gelegd in de twee jaar hiervoor.

Aan Irmgard en haar nicht is toestemming gevraagd voor het onderzoek en ook voor de werkwijze. Om haar verhaal zonder haar te schrijven wekte bij mij als onderzoekster onbehagen op. Het voelde of ik haar vertrouwen zou exploiteren voor mijn afstuderen. Van Wijngaarden, Leget & Goossens (2017) beweren dat het erkennen van ethisch onbehagen van belang is omdat dit vaak wijst op een grijs gebied. Zij noemen '*open-ended reflexivity'* onmisbaar.

Een ander onbehagen was de vraag of Irmgard, een bewoonster op de somatische afdeling van het verpleeghuis, mentaal in evenwicht zou blijven door mijn interventie. Besloten werd om het aan haar zelf te vragen en als zij, ik of haar familie merkte dat het haar (te veel) belastte direct te stoppen met het onderzoek.

In het verlengde hiervan was de overweging dat een vertrouwensrelatie niet alleen een voordeel hoeft te zijn in een onderzoekssituatie. Mijn rol als geestelijk begeleidster veranderde in die van onderzoeker. Onderzoekers als Ellis (2007) pleiten voor een niet-instrumentele benadering van het 'onderzoekssubject' en volledige transparantie door het aangaan van een oprechte relatie. Ellis bepleit zelfs vriendschap tussen de onderzoeker en de onderzochte. Hoewel ik Irmgard niet als een vriendin zag, waren we elkaar zeer toegenegen. Haar nicht en ik zagen de mogelijkheid dat het samen verhalen van deze periode in haar leven ook een zorgpraktijk zou kunnen zijn.

Chronotopen van wachten

Naar aanleiding van het verhaal van Irmgard heb ik chronotopen van wachten geschilderd: de ruimtes waarin zij heeft vertoefd tijdens het wachten. Dit is een meer intuïtief proces en vormt een persoonlijke en lichamelijke (*embodied)* reflectie op wachten aan de hand van een geleefde ervaring in zorgpraktijken.

Schilderen is een subjectief belichaamd proces. Naast mijn werk als geestelijk verzorger ben ik professioneel beeldend kunstenaar. Dit maakt dat ik beeldend denk, maar ook dat het maken van beelden voor mij een manier van reflecteren is. Net als theoretisch onderzoek is de insteek altijd persoonsgebonden, gebaseerd op talent, voorkeuren, persoonlijke biografie en de gesitueerdheid in een sociaal-cultureel gebonden context (Creswell & Poth, 2018, pp. 253–261). Schrijven leidt volgens Van Manen (2011) tot *pathic knowledge:*

> *The term "pathic" derives from pathos, meaning "suffering, and also passion and disease or the quality that arouses pity or sorrow." In a larger life context, the pathic refers to the general mood, sensibility, and felt sense of being in the world* (phenomonlogyonline.com).

Schilderen is evenals schrijven een vorm van *pathic knowledge*. De resonantie is hier dan het criterium in plaats van een symbolische duiding. Het is wat van Maanen (2017) zegt een uitnodiging "…*to dwell in this interpretative reflective space … to deepen them, to enrich them, to personalize them, and to hold them against the brightness of the living daylight*" (p. 8).

IV Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is conceptualisering van wachten en wat dit betekent voor goede zorg. Binnen de zorgethische theorieën is hier nog weinig aandacht aan besteed. Bovendien kunnen bestaande visies rondom goede zorg zoals van Tronto (1993; 2013) en Van Heijst maar ook Baart et al. (2015) worden aangevuld door de conceptualisering van wachten volgens de articulaties rondom tijd van Baraitser en Rosa. Wachten behoort bereflecteerd en gepositioneerd te worden binnen het kader van zorg. Dit kan leiden tot andere perspectieven op zorgpraktijken waardoor andere of nieuwe praktijken denkbaar worden.

V Leeswijzer

Als strategie om mijn onderzoeksvraag te beantwoorden ben ik begonnen met de tijdstructuren van de laatmoderne tijd in hoofdstuk 1 te analyseren aan de hand van Rosa en Baraitser. Het zijn tijden van versnelling en het is een cesuur van verdragen. In hoofdstuk 2 wordt Rosa zijn resonantietheorie als antwoord op de vervreemding beschreven. Aan de hand van Baraitser wordt in hoofdstuk 3 de niet-wordende tijd als vormen van verduren uitvoerig belicht. In hoofdstuk 4 kom ik dan op basis van de voorgaande hoofdstukken tot een conceptualisering van het wachten volgens Rosa en Baraitser. Deze conceptualisering vormt de basis om de vraag naar goede zorg volgens Tronto en Van Heijst te stellen. Goede zorg wordt breed uitgemeten in de zin vanuit meerdere perspectieven onderzocht. In de conclusie wordt de onderzoeksvraag en de eerste twee deelvragen beantwoord. In de discussie vindt de evaluatie plaats van het onderzoek en worden er aanknopingspunten voor de toekomst geformuleerd. In de discussie wordt dieper ingegaan op de illustratieve casus en geschilderde chronotopen en komen de twee laatste deelvragen aan bod.

Elk hoofdstuk begint met een deel van de casus. Tussen elk hoofdstuk is een chronotoop te bekijken die correleert met het stukje casus van het hoofdstuk daarna.

1 Wachten: een cesuur van verduren in tijden van versnelling

Het ging zo gauw. Uiteindelijk heb ik op de knop gedrukt. Ik aarzel altijd om te bellen …Ik ben geloof ik gevallen…er zit zo'n trapje…of beter gezegd afstapje…De verpleger komt snel…hij belt die spoeddienst.

Er worden foto's gemaakt en alles verloopt heel gauw. Ik ben haast klaar en dezelfde röntgenoloog komt in de kamer. Ze zegt: "Mevrouw, ik heb in de haast per ongeluk de verkeerde kant gekozen. We gaan even nieuwe foto's maken, alleen van de andere kant." De uitslag wordt direct bekend gemaakt. Het betreft de heup en het is operabel. Er is geen keuze.

Men gaat er in het ziekenhuis van uit dat je doet wat men goed vindt. Eigenlijk vind ik alles wel goed want ik heb zo'n pijn … Dat krijg je straks ook met fysiotherapie in de opbouw. Je moet doen wat men goed vindt.

Het onzekere speelt een rol: hoe te handelen waar niks meer te handelen valt?

De dokters zijn het niet met me mee eens. Ze zeggen me mijn bord leeg te eten en me voor te bereiden op revalidatie. Ik vraag naar de zin van dit alles. Of het niet beter is als er nu een punt achter gezet wordt. Heel mijn leven was ik hiertegen, maar nu … De dokters zeggen dat een gebroken heup geen ondraaglijk lijden is. Morgen moet er iemand anders in dit bed.

1.1 Inleiding

De articulaties rondom tijd zijn in het werk van Baraitser en Rosa nauw verbonden aan de huidige sociaal politieke situatie. Beide auteurs zijn te lezen als een kritiek op de laatmoderne samenleving. In dit hoofdstuk wordt deze kritiek beschreven en met elkaar vergeleken. In hun schrijven trachten zij een denkrichting te formuleren voorbij de 'razende stilstand' (Rosa, p. 58) van de neoliberale samenleving. Rosa wil als socioloog de kritische theorie nieuw leven inblazen. Geïnspireerd door denkers als Hegel, Nietzsche, Weber en Freud is de kritische theorie een sociologisch-filosofische analyse van de burgerlijk-kapitalistische samenleving. Deze werd onder anderen door vertegenwoordigers van de *Frankfurter Schule* gebezigd. Nadruk ligt op de culturele factoren in de

ideologie van het kapitalisme. Men wil niet enkel de werkelijkheid verklaren maar deze ook veranderen (Bohman, 2005). In het essay 'Leven in tijden van versnelling' beweert Rosa dat de vraag naar het goede leven enkel kan worden beantwoord door de tijdsstructuren van ons huidige leven te onderzoeken. Baraitser is als hoogleraar betrokken bij de Psychosociale Wetenschappen, een nieuw interdisciplinair onderzoeksveld, waar de constituerende werking van psychische, sociale en historische krachtenvelden op individuen en de samenleving worden geëxploreerd (Department of Psychosocial Studies, z.j.). In haar intrigerende boek '*Enduring Time'* analyseert de auteur de 'laatmoderne liberale condities' om vervolgens een aantal temporaliteiten van niet-wordende tijd te bespreken. Hieronder wordt eerst het ontstaan van de kloktijd beschreven, daarna wordt de analyse van de maatschappelijke versnelling door Rosa weergegeven om vervolgens te verwoorden wat Baraitser bedoelt met het verduren van de tijd.

1.2 De kloktijd

In navolging van Hutchings (2008) beweert Baraitser (p. 3) dat voor de industrialisatie tijd in de Europese culturen werd gestructureerd door een coëxistentie van *chronos* en *kairos*. Deze Griekse terminologie duidt de meetbare tijd aan de hand van onoverkomelijke gebeurtenissen als geboorte en dood. Respectievelijk de tijd die transformeert, chronos onderbreekt door het nieuwe en het onverwachte. De komst van betaalde arbeid en de markteconomie in de zestiende eeuw veroorzaakte een conceptualisering van tijd als neutraal, constant en meetbaar (Baraitser, 2017, p.3). Kloktijd zou min of meer als fabriekstijd kunnen worden aangeduid. Substantiële theorieën zoals de thermodynamica of de evolutietheorie ontwikkelden zich in de achttiende en de negentiende eeuw volgens de idee van tijd als oneindig, lineair, eenrichtingsverkeer en onomkeerbaar. Weliswaar kun je genuanceerd kijken naar deze ontwikkelingen. Hutchings (2008) vraagt om een sensitiviteit voor de meervoudigheid van tijden en temporaliteiten. Een voorbeeld hiervan is verschillende beleving en waardering van de tijd van de kolonisatie van andere werelddelen en hun bewoners. Wat door een Europeaan kon worden gezien als vooruitgang was voor de ander een periode van geëxploiteerd worden. Bovendien zullen onder Europeanen zelf verschillende perspectieven hebben bestaan. Punt is dat de kolonisering werd gelegitimeerd door de idee van 'vooroplopend' dat wil zeggen het meest en best ontwikkeld in de tijd zijn. Ondanks de terechte nuancering van het bestaan van meerdere tijden naast elkaar volg ik Rosa dat vanaf de achttiende eeuw alles in dienst wordt gesteld van het project van de moderne tijd met de belofte van vooruitgang en toenemende autonomie (pp. 124-125).

1.3 Maatschappelijke versnelling

Rosa spreekt over maatschappelijke versnelling als gevolg van de conceptualisering van tijd volgens de kloktijd. Hij onderscheidt drie vormen van versnelling: de technische versnelling, de versnelling van de verandering en de versnelling van het levenstempo.

Allereerst is er de technische versnelling: de internationale toename van de snelheid van doelgerichte transport-, communicatie- en productieprocessen. Plaats is hierdoor gecomprimeerd geraakt. Door de globalisering en internet raken we steeds minder aan plaats gebonden. Volgens Rosa betekent het kleiner worden van de fysiek ervaren ruimte verlies aan oriëntatie in de laatmoderne wereld: termijnen en processen zijn niet langer gelokaliseerd (p. 19).

Ten tweede is er een versnelling van de maatschappelijke verandering. Maatschappelijke referentiekaders, de praktische vormen en de substantie van praktische relevante kennis veranderen continue. Normaliter leefde men in tijdvakken van verleden, heden en toekomst. Relatieve stabiliteit kon worden ontleend aan de in het verleden opgedane ervaringen die zich leenden voor oriëntatie op toekomstig handelen. Momenteel neemt de vervalsnelheid van de betrouwbaarheid van ervaringen en verwachtingen alsmaar toe. Rosa neemt hierdoor een ‘krimp van het heden’ waar. Volgens de auteur krimpt het heden in alle dimensies van de cultuur en de structuur van de samenleving zoals de domeinen van de politiek, professionaliteit, technologie, normativiteit of wetenschap. Om dit toe te lichten zegt Rosa dat het tempo van verandering in vroegmoderne tijd intergenerationeel was. De ideale gezinsstructuren bleven haast ongewijzigd binnen agrarische gemeenschappen. In de klassiek-moderne periode handhaafden deze structuren zich nog slechts voor één generatie, doorgaans bestond een gezin rondom een echtpaar. In de laatmoderne tijd veranderen deze structuren binnen een generatie: mensen hebben bijvoorbeeld meerdere huwelijken in een levensspanne (Rosa, p. 22).

Als derde versnelling wijst Rosa op de versnelling van ons levenstempo. We leiden aan een spectaculair en epidemisch gebrek aan tijd in onze moderne (westerse) samenleving. Volgens Rosa is er een toename van het aantal handelings- of belevenisepisoden per tijdseenheid waardoor we ons genoodzaakt voelen om meer te doen in minder tijd.

Concluderend beweert Rosa dat door de versnelling het moeilijker wordt om ons te oriënteren door het gecomprimeerd raken van de fysiek ervaren ruimte. Daarnaast is het steeds lastiger om houvast te ontlenen aan onze ervaringen en verwachtingen door de snelheid van de verandering. Bovendien lijkt het heden te krimpen door een structureel ervaren gebrek aan tijd.

1.4 Drijfveren

Waar wordt deze versnelling door aangedreven? Volgens Rosa is de versnelling een zichzelf voortdrijvend systeem geworden. Dit wordt veroorzaakt door de concurrentie en de idee van het volle leven dat als een equivalent voor het (religieuze) eeuwige leven in het hiernamaals functioneert (Rosa, p. 35). Concurrentie is de belangrijkste toewijzingsmethode geworden. Waar men vroeger zijn maatschappelijk stabiele positie ontleende aan geboorte is deze nu het resultaat van voortdurende competitieve onderhandeling. De ervaren drijfveer om een zo rijk mogelijk gevuld leven te leiden voor de dood en zo optimaal mogelijk te genieten, is reden voor de tragiek van de moderne mens. Het zal nooit mogelijk zijn om alle potentiële mogelijkheden te realiseren. De technologie, die zowel tijdbesparing als de groei van mogelijkheden realiseert, levert een genadeloze tredmolen op. De levens- en wereldhonger wordt nooit geheel bevredigd maar eerder in toenemende mate gefrustreerd. De technische versnelling, de continue maatschappelijke verandering (innovatie) en het haastige levenstempo heeft een zichzelf voortdrijvend systeem doen ontstaan. Dit wordt door Rosa de escalerende *feedbacklus* genoemd (p. 117).

1.5 Totalitaire versnelling

Deze analyse doet Rosa beweren dat de versnelling een totalitair regime is geworden. De versnelling oefent een onontkoombare druk uit op de wil en de handelingen van subjecten en dringt door tot in alle bereiken van het leven. Er is geen enkel aspect van het maatschappelijk leven dat zich aan deze versnelling kan onttrekken. Bovendien is het haast onmogelijk om de versnelling te bekritiseren of te bestrijden.

Rosa formuleert naar aanleiding van de stelling dat de versnelling totalitair is een functionalistische, een normatieve en een ethische kritiek. In zijn functionalistische kritiek staat desynchronisatie centraal. Hiermee wordt bedoeld dat het tempo van versnelling zich steeds verder loszingt van de tijd die de natuur, een lichaam, een psyche, de politiek, de materiele productie en consumptie en de symbolische reproductie vraagt om te kunnen functioneren. Er is sprake van overbelasting op alle terreinen. Op de imperatief van versnelling levert Rosa tevens een normatieve kritiek waarin hij beweert dat de temporele normen in geen enkel ethos of politieke norm zijn verpakt. Het zijn normen die op rigide wijze zijn geïmplementeerd door de invoering van deadlines, doorloopplanningen, de macht van de korte termijn en het directe. Er wordt geen moreel of politiek debat aan gewijd. Het is een schijnbare paradox tussen een uiterste vorm van maatschappelijke coördinatie, regulering en synchronisatie tegenover een ethische regulering die ongekend liberaal en individualistisch is. Individuen zijn gevangen in de retoriek van het moeten, een

concurrentiegerichte versnellingswedstrijd die ze in een steeds sneller voortrazende tredmolen gevangen houdt, maar tegelijkertijd ook ‘vrij’ en in staat tot autonome keuzes.

De waarde van Rosa wordt vooral duidelijk in zijn ethische kritiek. Het project van de moderne tijd is gefundeerd en gecentreerd rondom de idee en belofte van autonomie in de zin van ethische zelfbeschikking. De belofte van de moderne tijd gold als antwoord op het verlangen zich te ontdoen van de beperkingen opgelegd aan de door armoede en schaarste, ziekte en handicap, onwetendheid en andere obstructies. Als de versnelling in de maatschappij inzet, wint dit project aan overtuigings- en aantrekkingskracht. Hoewel volgens Rosa (p. 87) de belofte nooit volledig is ingelost, is het wel gelukt de droom levend te houden van een gepacificeerd bestaan. Het leek geloofwaardig in de verwachting van een stabiele economische groei, technologische vooruitgang, volledige werkgelegenheid, verkorte arbeidstijden en een groeiende welvaartsstaat. Versnelling en concurrentie leken hier middel en doel van de zelfbeschikking. In de moderne samenleving is het duidelijk geworden dat de belofte niet haalbaar is. Versnelling wordt niet langer als bevrijdend ervaren maar als repressief en schadelijk. De dromen, doelen en levensplannen van het individu worden gebruikt om de versnellingsmachine draaiend te houden. De klassieke notie van autonomie is verworden tot de poging om succesvol surfen op de toppen van de golven. Hier gaat het niet om zelfbeschikking in de vorm van een vastomlijnd doel maar om vergroting van het individuele concurrentievermogen. Ook het politiek streven naar groei is bijgesteld naar de economische noodzaak om het concurrentievermogen op peil te houden. De idee dat een samenleving voorbij de economische noodzaak kan worden georganiseerd lijkt verdwenen. Somber stelt Rosa dat de concurrentie- en versnellingslogica geen innerlijke grenzen kent. Dan komt Rosa tot zijn centrale stelling:

> Naar mijn idee leiden sociale omstandigheden waarin maatschappelijke actoren onveranderd verplicht zijn aan ethische opvattingen over zelfbeschikking - die echter door de structurele condities van hun handelen systematisch worden uitgehold - , noodzakelijkerwijs tot maatschappelijke vervreemding. Vervreemding kan daarbij in eerste instantie worden gedefinieerd als een toestand waarin het subject doelen nastreeft of praktijken uitoefent die het enerzijds niet door andere actoren of uiterlijke factoren krijgt opgedrongen – het beschikt zeker nog wel over praktische uitvoerbare alternatieve mogelijkheden tot handelen – maar die het subject anderzijds niet ‘werkelijk’ wenst of ondersteunt. (p. 91)

1.6 Vervreemding

Rosa actualiseert het begrip vervreemding. Oorspronkelijk is dit een marxistisch begrip waarmee de vervreemding van de arbeid door de arbeidsdifferentiatie in een kapitalistisch systeem werd bedoeld (Rosa, p. 93; Wolff, 2003). Rosa herintroduceert dit begrip aan de hand van de eerder besproken maatschappelijke versnelling. Hij signaleert vervreemding ten aanzien van de ruimte, dingen, eigen handelen en de tijd. Mensen zijn in de laatmoderne tijd vervreemd van de ruimte en leiden daardoor aan een gebrek aan oriëntatie. Mensen die sociaal nabij zijn hoeven dit fysiek niet te zijn. De fysieke omgeving hoeft nauwelijks meer bekend te zijn. De tussenruimten vertellen geen verhaal en linken niet meer naar onze identiteit. Levend in een wegwerpcultuur wordt niet langer een relatie gelegd met de omringende objecten. We bewegen ons door omgevingen zonder betekenis voor onze individuele identiteit. Men raakt vervreemd ten aanzien van de eigen handelingen. In het afwerken van '*to-do*-lijsten' en het compenseren in consumptie als onmiddellijke beloning vinden we geen bevrediging of vervulling. We kunnen niet meer gewaarworden wat authentiek of belangrijk voor ons is. Tevens is er sprake van een vervreemding van de tijd. Het lukt ons niet meer de tijd toe te eigenen. Tijd vormt een rijke aaneenschakeling van korte belevenissen en een verarming van ervaringen. Dit alles leidt tot een vervreemding van onszelf. Rosa is er een tekort aan resonante relaties:

> We weven uit alle handelings- en ervaringsperiodes die we hebben beleefd, uit de mogelijkheden die we hebben, de mensen die we kennen en de zaken die we hebben verworven, de vele mogelijke 'vertellingen' over ons leven die we gebruiken om onze identiteit te kunnen bepalen. Wanneer we er echter niet in slagen om ons die zaken eigen te maken, is geen van de mogelijke vertellingen nog bindend of overtuigend...Vervreemding van het zelf en van de wereld zijn niet twee verschillende pathologieën, maar twee keerzijden van dezelfde medaille. Ze zijn het gevolg van een 'verstommen' van de resonante relaties tussen zelf en wereld. (p. 111)

De imperatief van de maatschappelijke versnelling is onverbiddelijk: groeien, versnellen en innoveren. Wachten vermindert de concurrentiepositie en vermindert het potentieel aan mogelijkheden dat nog ten volle geleefd moet worden.

1.7 Een cesuur van verdragen

Rosa stelt de vraag naar het goede leven om te concluderen dat we door de maatschappelijke versnelling in een staat van vervreemding zijn geraakt met de wereld om ons heen maar ook met ons zelf. Baraitser bevestigt deze ontwikkeling in de introductie in *Enduring Time* (pp. 6-11). We worden geconfronteerd met onmiddellijkheid, sociale acceleratie en het trage geweld van het hedendaags kapitalisme. Zo begint zich een klimaatramp te voltrekken en kan de planeet onbewoonbaar worden. Tegelijkertijd houden we onze adem in met betrekking tot sociale misstanden die de negatieve gevolgen van het uitbuiten en vernederen van gemarginaliseerde groeperingen weerspiegelen (Baraitser, p.7). We wachten op een catastrofe die eigenlijk al heeft plaatsgevonden en zich langzaam ontvouwt. "*Why are we waiting"* citeert Baraitser de titel van het boek van Stern met als onderwerp klimaatverandering (p. 7). De temporaliteit die in deze vraag wordt aangeduid typeert volgens Baraitser het hedendaags bewustzijn van de tijd. Ze schrijft *"This caesura has duration"* (p. 7) wat vertaald kan worden als 'Dit wachten is er één van verdragen'.

Rosa en Baraitser nemen beiden een krimp van het heden waar. Baraitser benoemt expliciet de contractie van het heden vanwege de onzekerheid over de toekomst (p. 9). Evenals Rosa neemt zij waar dat de idee van de toekomst als ontwikkeling, volgens Rosa een trias van versnelling, groei en innovatieverdichting, niet langer houdbaar is. Dientengevolge worden affectieve kwaliteiten zoals hoop, anticiperen, verlangen of de belofte van bevrediging of verbetering leeg (p. 8). Baraitser noemt dit 'tijd zonder kwaliteiten'. Dit vertoont overeenkomsten met wat door Rosa wordt aangeduid als vervreemding. De *non-stop inertia* (Baraitser, p. 9) is de temporaliteit veroorzaakt door continue *precariousness* (bestaansonzekerheid) en mobiliteit waarin mensen onophoudelijk worden aangedreven en paradoxaal genoeg in een tijd die weigert te stromen belanden. Rosa (p. 116) duidt dit aan met de term 'razende stilstand' of '*hyperaccelerated standstill'* waarin veranderingsdwang en verstarringsneiging complementair aan elkaar zijn. Rosa pleit dan voor resonantie. Baraitser richt zich op niet-wordende tijd waarin het wachten en verduren is.

2 Resonantie

Ik ben hier nu meer dan een half jaar op deze kamer maar wacht nog steeds met het opzeggen van mijn appartement. Twintig jaar geleden ben ik daar komen wonen. Je bent geheel zelfstandig maar je kunt om zorg vragen naar behoefte. De donkerhouten salontafel met gedraaide poten heb ik in mijn studententijd in Duitsland gekocht. Ik heb het zware ding altijd met me mee gesleept. Toen mijn ouders op vakantie waren had ik een beurs weten te regelen en had voor die tijd als studente veel te besteden. Daar heb ik al die mooie boeken nog van. Het volledig verzameld werk van Goethe in bruine band met gouden letters staat daar op de bovenste plank.

Het was ongewoon om na de oorlog in Duitsland Duits te gaan studeren. Het was mijn daad van solidariteit met mijn Duitse moeder. Later werd ik lerares Duits. Je moet je bedenken wat dat teweegbracht.

Veel leerlingen zeiden toen al dat ze me later in het ‘bejaardenhuis’ zouden komen opzoeken. Ik heb het altijd bijzonder gevonden als leerlingen me jaren later nog dingen kwamen vertellen of me een aardige kaart stuurden. Oud-leerling Emmy bezoekt me op deze kamer elke week.

Ik kende mijn nichtjes nauwelijks. Nu noemen ze zichzelf de drie musketiers en zorgen graag voor me. Ze zijn er elke week. We hebben zo’n schik in elkaar.

God. Weet je, zodra het verstand komt, begint de twijfel. Het zijn de mensen die het moeten doen. Dit kruisje van mijn ouders geeft me vreemd genoeg houvast en vertrouwen. Wil je met me bidden?

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de formulering van het concept van resonantie door Rosa beschreven en bereflecteerd. Voor Rosa is resonantie de tegenhanger van vervreemding.

2.2 Een antwoordende relatie

Voor Rosa is resonantie het tegengestelde van vervreemding. Hij pleit voor het concept van resonantie als nieuw maatstaf voor het geslaagde leven. Het concept resonantie is gebaseerd op inzichten uit de fenomenologie van Heidegger (1927), Merleau-Ponty (1945) en Taylor (1992). Volgens Heidegger (1927) is mens-zijn altijd in een de wereld te zijn. Merleau-Ponty (1986) vult dit aan met dat mens-zijn ook altijd ten opzichte van een wereld zijn is. Taylor (1986) spreekt dan over onszelf in een wereld vinden, die voor ons van betekenis is. Deze manier van denken is het omgekeerde van het cartesiaans dualisme waar subject en wereld onafhankelijk van elkaar worden gedacht. In de fenomenologie daarentegen gaat het om "pas uit de vorm en de kwaliteit van de betrokkenheid en het proces van betrokken zijn ontstaat datgene wat als subject in de wereld kan verschijnen en in die wereld andere subjecten kan tegenkomen." (Rosa, p. 131). Resonantie wordt door Rosa vooral gezien als een antwoordende relatie tussen het subject en de wereld.

Deels bouwt Rosa (p. 132) door op Honneth (1994). Deze beschouwt erkenningsrelaties als noodzakelijk voor de ontplooiing van een intacte verhouding tot het zelf en de wereld. Het menselijke handelen en de sociale dynamiek worden gekenmerkt door strijd om en het streven naar erkenning. Rosa vult deze these aan met de notie dat mensen naar ervaringen zoeken die voor hen van wezenlijke betekenis zijn zonder dat er sprake hoeft te zijn van een erkenningsrelatie.

> Ik zou juist willen stellen dat ze precies daar de relatie zoeken en beleven met iets anders, iets met wat met hen in een soort innerlijke relatie, een antwoordhouding, lijkt te staan, en wat voor hen als het ware een *intrinsieke betekenis* heeft omdat het hen raakt en aangrijpt. (pp. 132-133)

2.3 Resonantieassen

Rosa benoemt resonantie langs een horizontale, verticale of diagonale as (pp. 133-135). Horizontale resonantierelaties ontstaan tussen gelijkwaardige of vergelijkbare identiteiten. In de sociale dimensie kan een deel hiervan ook een erkenningsrelatie zijn. Het in aanraking komen met wat je bestaan als geheel aanraakt of omvat, betekent een resonantierelatie volgens een verticale as. In de westerse cultuur vinden we dergelijke relaties in de religie, maar ook in de kunst, de natuur en de geschiedenis. De relatie tot de dingen wordt door Rosa via een diagonale as van resonantie begrepen. Het is de betekenisvolle relatie met de objecten en de artefacten zoals de bakker en zijn deeg, de tuinman en zijn planten, de arts en het orgaan, de student en haar thesis.

2.4 Transformatie en onbeschikbaarheid

Resonantie is altijd een procesmatig en tweezijdig gebeuren. Waar erkenning eenzijdig kan zijn, gefixeerd en geïnstitutionaliseerd, is resonantie niet meer en niet minder dan een dynamische relatie. Volgens Rosa is het doel of het resultaat van deze relatie de wederzijdse 'transformatie'. 'Strijden' om resonantie vernietigt deze. Daarom paart Rosa 'onbeschikbaarheid' aan resonantierelaties. Ze zijn noch af te dwingen noch institutionaliseerbaar. Volgens Rosa vormt het concept van resonantie dan niet een uitbreiding van het concept van erkenning maar overstijgt het de intersubjectiviteit. Bovenal is het de grondslag voor een (geslaagde) relatie van de mens en de wereld (Rosa, p. 135).

Eerder werd gesteld dat resonantie het tegenovergestelde is van vervreemding. Rosa baseert zich op Jaeggi (p. 136) door vervreemding te beschouwen als een relatie van ongerelateerdheid: een relatie-modus waarin subject en wereld tegenover elkaar staan zonder innerlijke verbondenheid. Dit betekent een 'stomme' relatie waardoor het zich eigen maken van de wereld onmogelijk is. Aansprekend is de herleiding van het begrip resonantie naar zijn akoestische betekenis: het lichaam (bijvoorbeeld de klankkast van een cello) kan enkel resoneren bij een juiste verhouding tussen geslotenheid en openheid. Rosa stelt de antwoordende relatie centraal in plaats van de zelfbeschikkende mens, zonder dat dit betekent dat het subject geen eigen stem kan laten klinken. Betekenis is enkel mogelijk in een constitutieve antwoordende relatie met de ander, de wereld en de dingen gekenmerkt door dynamiek en onbeschikbaarheid. Antwoord betekent ook tegenspraak of dissonantie. In een resonantie-ervaring wordt het subject door iets of iemand anders geraakt en antwoordt hier (emotioneel en lichamelijk) op. Hierbij komt de gewaarwording van zelfwerkzaamheid. Resonantie is niet politiek te bewerkstelligen of instrumenteel tot stand te brengen en kan zich voordoen bij zowel gunstige als ongunstige omstandigheden (Rosa, pp. 138-139).

2.5 Resonantiesferen

Rosa verdiept zich vervolgens in specifieke institutionele contexten en sociale praktijken waarin de mogelijkheid tot het ervaren van resonantie wordt gestimuleerd (pp. 139-144). Resonantie-ervaringen zijn onbestendig maar kunnen worden ervaren aan min of meer stabiele resonantieassen. Elke tijd en cultuur weet haar resonantiesferen te creëren waarin collectief resonantie kan worden ervaren zoals in kunst en muziek maar ook in de vorm van beroepsuitoefening.

Naast deze resonantiesferen is het van belang dat het individu zich kwetsbaar of open kan opstellen. Rosa vraagt zich af hoe de socialisatiecondities eruitzien die resulteren in een

dispositionele resonantie of een dispositionele vervreemding als uitgangspunt van een subject en aanzien van de wereld (p. 142). Hierbij wijst Rosa op de ongelijke verdeling van het ontwikkelen van mogelijkheden en vaardigheden om in staat te zijn tot resonantie. Kinderen uit een meer ontwikkelde en welgestelde klasse hebben meer mogelijkheden om op ontelbare manieren horizontale, diagonale en verticale resonantierelaties op te bouwen. De ‘verliezers’ in ons stelsel worden eerder in een stomme of vervreemdende relatie met de wereld gepositioneerd. Bovendien kunnen concurreren en resoneren slecht worden gecombineerd: angst, stress en tijdsdruk leiden tot een gesloten dispositie (pp. 142-143). Ook zijn het dagelijks leven en de maatschappelijke sferen onderworpen aan de imperatieven van materialistische logica van de toename of de vermeerdering. Men heeft zijn momenten om hieruit te ontsnappen, waarin men als het ware zuivere resonantie denkt te ervaren, zoals in vakanties, retraites of een wandeling in het bos. Resonantie is echter niet enkel gericht op harmonie of welluidendheid maar op werkelijke ontmoeting met de ander of het andere. Dit betekent dat de hiervoor beschreven ervaring geforceerd is en niet werkelijk het gevoel van vervreemding helpt op te lossen.

Hoofdstuk 3 Wachten als verduren

Je moet afwachten en afwachtend streepje bij streepje beter proberen te worden.
Het hangt er erg vanaf wie de leiding heeft tijdens de verzorging.

Uit het zorgdossier:
Dag 1
Mw. roept en gilt snel. Mw. is somber gestemd, ogen blijven dicht en is niet toegankelijk.
Dag 2
Toen ik met de medicatieronde langs kwam, riep mevrouw continue: ”Auw, Auw”. Dit was op de gang al te horen.
Dag 3
Mw. roept en gilt snel. Mw. Is somber gestemd. Ogen blijven dicht en is niet toegankelijk.
Dag 4
Mw. geholpen bij ADL, was veel aan het roepen.
Dag 5
Mw. uitte veel pijnklachten over het gehele lichaam. Mw. was hierdoor niet toegankelijk en gilde met regelmaat.
Dag 6
Mw. heeft pijn, dat zie je aan gezichtsuitdrukking
Dag 7
Mw. werd verzorgd. Dit ging niet zo goed. Mw. ervaart de zorg als onprettig. Roept: “Auw, Auw.” Ook als mw. nauwelijks aangeraakt wordt.

3.1 Inleiding

Baraitser definieert het huidig tijdsbestek als een temporaliteit van wachten en verdragen. Ze beschrijft in haar boek *Enduring time* een aantal vormen van niet-wordende tijd: blijven, handhaven, herhalen, vertragen, verdragen, herinneren en standhouden. Een kerngedachte blijkt te zijn dat tijd zich niet laat vangen in een lineaire kloktijd, maar zich op allerlei wijzen aandient. Baraitser is van oorsprong psychoanalytica en de invloed van psychische krachten, als verdrongen trauma’s opgedaan in het verleden, worden door haar vaak op originele wijze in verband gebracht met de historische maatschappelijke ontwikkelingen en vice versa. Haar intrigerende invalshoek is de tijd die zich niet ontvouwt, maar blijft hangen. Volgens haar zijn dit intervallen in de tijd zonder

kapitalistische kwaliteiten. Meer dan Rosa besteedt Baraitser aandacht aan de politieke context en de ongelijke verdeling van macht. Zij heeft oog voor de complexe psychische verwevenheid van het individu als onderdeel van een tijd en een culturele context. Vanuit haar gedachtegang is de theorie van resonantie verder te verfijnen en aan te vullen. Misschien mag ik het zo stellen: Baraitser stelt zich resonerend op ten aanzien van tijd die zich in de zoom van het kapitalisme herbergt.

> *I am drawn to temporal tropes that are linked together by an apparent lack of dynamism or movement…in an attempt not so much to find respite from the acceleration of life in digital global capitalism, but to investigate the potential for transcending the immanence of our own historical moment in precisely the places that it looks simply impossible to happen, and to understand this transcendence in terms of something I'm calling 'care'*. (p. 14)

Hieronder worden de verschillende temporaliteiten beschreven die volgens Baraitser tegelijkertijd een vorm van wachten en verdragen vertegenwoordigen en waar een onmogelijk lijkende transcendentie van de immanentie van het eigen historische moment plaatsvindt.

3.2 Blijven

Blijven is de eerste vorm van stilstaande tijd die wordt beschreven. In de politiek worden als 'antiek' beschouwde ideeën zoals nationalisatie van belangrijke sociale voorzieningen of een basisinkomen nieuw leven ingeblazen. Baraitser noemt dit in navolging van Foucault (1977) 'tegengeheugen' (*countermemory)*. Als geheugen een constructie is dan is tegengeheugen een alternatieve politieke constructie, een montage van feiten, objecten, dromen, verwachtingen, schaduwen en spectrums. Tegengeheugen is het verzet tegen officiële versies van de geschiedenis waarmee andere perspectieven worden buitengesloten. Voor Baraitser is blijven een temporele praktijk die ons toestaat om dicht bij anachronistische of afgeschreven ideeën te blijven. Zij spreekt over *"I want to approach what happens to certain ideas and terms when they 'stay' within disciplinary formations, and through their staying power come to suggest an elongated present that has effects on that discipline's capacity to speak itself"* (p. 25). Hiermee legitimeert ze het fundament van het nieuwe onderzoeksveld Psychosociale Studies. Schijnbaar versleten terminologie vanuit diverse disciplines zoals 'maatschappij' in de sociologie, 'het onbewuste' binnen de psychologie of zelfs 'hysterie' vanuit de psychoanalyse worden binnen psychosociale studies geactualiseerd door het psychische en het sociale leven als wederzijds constituerende sferen te beschouwen. Deze worden met elkaar in relatie gebracht binnen één onderzoeksveld. Volgens Baraitser gaat het dan niet om de dialoog tussen verschillende disciplines maar het in contact

brengen van anachronistische concepten, door hedendaagse theorieën als '*embarrassments'* gezien, met actueel gedachtegoed. In plaats van een 'interdisciplinaire' is het beter om van transdisciplinaire aanpak te spreken. Om de rol van tijd uit te leggen wordt Serres (1991) zijn discussie over de bakker zijn deeg aangehaald:

> *The system grows old without letting time escape; it garners age – the new emblems are caught up and subsumed by old ones; the baker molds memory … Time enters into the dough, a prisoner of its folds, a shadow of its folding over.* (p. 81)

Naar aanleiding van een aantal inzichten uit de psychoanalyse als psychisch leven en melancholie toont Baraitser hoe inzichten kunnen wachten tot ze weer op worden toegepast vanuit betrokkenheid bij de eigen geschiedenis. Wachten is hier een vorm van gisten. Het behoudt maar is tevens transformatief.

3.3 Onderhouden

Deeg kneden behoort bij de repetitieve werkzaamheden waar veel huishoudelijk werk onder te scharen is. Vaak wordt dit werk gezien als 'saai' en van minder belang. Baraitser wijst erop dat praktijken van onderhoud vaak worden verricht in dienst van anderen en de bestaande machtsverhoudingen weerspiegelen (p. 47). Het is over het algemeen laag gewaardeerd en wordt buiten het zicht verricht. Onderhoud vormt echter de basis van het alledaagse leven en wordt gegenereerd door een gedeelde conditie van kwetsbaarheid en afhankelijkheid (p. 53). De excessen van het kapitalisme maken onderhouden meer dan noodzakelijk en devalueren het tegelijkertijd door de dwangmatige productie van (wegwerp-)artikelen. Praktijken van onderhoud zijn duidelijk te onderscheiden van productiesystemen. Ze houden in stand wat er al is en beperken zich daartoe. Ze zijn een vorm van niet-wordende tijd maar zijn op paradoxale wijze cruciaal voor de vernieuwing van het alledaagse leven (pp. 52-53).

Baraitser noemt als voorbeeld twee kunstenaars om voorgaande te illustreren. Eén is Mierle Laderman Ukeles. Deze schrijft in 1969 het *Manifesto for Maintenance Art 1969! Proposal* for an exhibition 'CARE'. "*Maintenance is a drag; it takes all the fucking time. Everything I say is Art is Art. Everything I do is Art is Art. "We have no Art, we try to do everything well" (Balinese saying;* 1969, p. 2). Ukeles haar expositievoorstel bestaat uit het aanbod om tijdens de expositieperiode het 'huishoudelijk' werk in het museum te doen.

> *I will sweep and wax the floors, dust everything, wash the walls (i.e. "floor paintings, dust works, soap- sculpture, wall-paintings") cook, invite people to eat, make agglomerations and dispositions of all functional refuse. The exhibition area might look "empty" of art, but it will be maintained in full public view. MY WORKING WILL BE THE WORK.* (p. 3)

Daarnaast komen er interviews met de bezoekers over onderhoudswerkzaamheden en vier containers met daarin vervuilde lucht, vervuild water, vervuilde aarde en vuilnis. Doel is om de inhoud te reinigen. Een ander ludiek maar ook indrukwekkend project van Ukeles is *Touch Sanitation* (1977-1984). Dit zevenjarige project behelsde diverse kunstwerken, performances en exposities. Een van de performances was het *Handshaken Ritual* (1978-1979). In een jaar heeft ze 8500 vuilnismannen in New York persoonlijk een hand gegeven om ze te bedanken voor hun werk, het leefbaar houden van de stad. Voor Baraitser is Ukeles werk een vorm van leven in de impasse om diens kwaliteiten te onthullen (p.60). "*Time in Ukeles' work is chronic, stuck and repetitive, but it is the time of maintenance that 'infects' everyone, and which is ultimately the time we share"* (p. 62).

Een andere kunstenaar, die volgens Baraitser laat zien wat het delen van gestokte tijd inhoudt, is Richard Billingham (pp. 62-66). Als fotograaf brengt hij zijn familie en hun uitzichtloze levens in *Ray's a Laugh* (1996) in beeld. Billingham fotografeerde zijn familie gedurende zes jaar, vanaf zijn adolescentie tot aan de tijd dat hij studeerde aan de kunstacademie. Hij groeide op in Groot-Brittanië in de West Midlands, een gebied dat na het sluiten van de mijnen gekenmerkt werd door werkeloosheid en armoede. Het zijn levens die zich niet lijken te bewegen of te ontvouwen. Het is een stilstaande poel zonder einde. Er is geen richting zichtbaar gemotiveerd door het (eigen) project of de (persoonlijke) ontwikkeling. Maar het is deze visceuze tijd die ze met elkaar delen en die Billingham vastlegt. Het is voor hem een vorm van zich verbinden met dat wat er is.

> "(…) '*betterment' is not a time in the future, but the time we labour within the 'now', in its repetitious, bleak, and at times ugly forms. To grasp the time of maintenance is to take the time that doesn't slip through our fingers as 'our time', the time that we have.* (p. 68)

3.4 Herhalen

Baraitser borduurt voort op de vaak niet gewaardeerde repeterende werkzaamheden die de basis zijn van onderhoud. Volgens de auteur zijn het deze *timeframes,* die het leven schragen, waarin de intieme relatie tussen tijd en zorg zichtbaar wordt (p. 69). Herhaling wordt door Baraitser in verband gebracht met repetitie en reproductie (p.70). Baraitser vraag zich in het verlengde hiervan

af wat maternale tijd kan zijn. Aan de hand van de filosofen Simone de Beauvoir (1948) en Hannah Arendt (1958) wordt het verschil tussen betekenisloze non-productieve repetitieve arbeid die vaak als feminien, huiselijk en moederlijk wordt beschouwd tegenover productieve, inventieve en generatieve arbeid die de publieke sfeer constitueren en hiermee de mogelijkheid tot politiek (Arendt) uitgelegd (Baraitser, pp. 70-71). De Beauvoir beweert volgens Baraitser dat de continuering van het leven afhankelijk is van arbeid, maar dat arbeid die enkel dient om het leven in stand te houden, geen reden kan zijn om te leven (Baraitser, p.71). De eerste vorm van arbeid gaat om activiteiten van immanentie die volgens Beauvoir middelen maar geen doel zijn. Dit in tegenstelling tot constructieve transcendente arbeid dat wel een doel op zichzelf vormt. Arendt maakt dan een onderscheid tussen werk dat duurzame *artefacts* produceert en arbeid waar niets van over blijft. Dit laatste is futiel maar desalniettemin voorwaardenscheppend voor het leven zelf.

Het verschil tussen repeterende arbeid zoals huishoudelijk werk en maternale arbeid is de affectiviteit, de emotionele investering en de intersubjectiviteit die bij de laatste 'vanzelfsprekend' zijn. Moederen is volgens Baraitser een permanente lichamelijke arbeid die de grondslag is voor de ethische relatie. Het is kunnen en blijven investeren en dan maar wachten of het resultaat zal sorteren. Baraitser bespreekt het werk van Riley (2012) waarin materniteit als een dynamische chroniciteit wordt beschreven (pp. 87-92). Riley haar zoon is gestorven en schrijft over het niet verder kunnen bewegen (*moving on*) maar blijven bewegen met (*moving with*). Voor Baraitser ligt in dit werk een codering van wat *maternal* waiting als een vorm van ethische arbeid kan worden genoemd.

> *From this perspective, the conjunction 'maternal time' might then be understood as simply the time of the unfolding of one life in relation to another life, where that unfolding exposes the tender points of impingement and care, of agreements and refusal and the precarity of affecting and being affected by one another….Perhaps the maternal relation, and hence maternal time, suggest simply a willingness on the part of one to stay alongside another regardless of the outcome.* (p. 91)

3.5 Vertragen

In het vierde hoofdstuk wordt de temporaliteit vertragen als niet bewegende tijd te onderzoeken. Politiek is volgens Baraitser een temporaliteit die functioneert door vertraging (p. 93). Door vertraging is er ruimte voor revisie en wordt politiek als ideologie voorkomen. Vertraging werkt als een politieke strategie maar is ook essentieel voor bijvoorbeeld een psychoanalytisch proces. Baraitser noemt hier het woord *nachträglichkeit* waarmee een gebeurtenis uit het verleden wordt

bedoeld die nog steeds doorwerkt in het heden. "*Being 'in the delay' as a form of waiting is linked therefore to the temporal drag of the past, as it infects and anticipates the future."* (Baraitser, p. 94). Wachten is een vorm van vertragen, of anders gezegd, een vorm van uitstel van effect. Meer politiek is vertragen een vorm van verzet, het beoefenen van verschillende vormen van non-actie. Hiermee wordt een toekomst uitgesteld waardoor een andere wellicht kan aanvangen. Baraitser haalt opnieuw Arendt aan en stelt dat de centrale categorie in politiek nataliteit en niet mortaliteit is. De praktijken waarin de tijd lijkt stil te staan zonder einde is paradoxaal de tijd waarin de horizon van een nieuw begin kan ontstaan. Het apartheidsregime in Zuid-Afrika of de Palestijnse kwesties zijn beide voorbeelden van generatielang wachten op een andere toekomst. De politiek van vertraging of uitstel is een potentie voor een nieuw begin.

Een andere vorm van vertraging of uitstel heeft te maken met het behoren bij een generatie. Mensen maken deel uit van 'het lawaai' van hun tijd, die later een historische periode wordt. Het persoonlijk narratief kan enkel plaatsvinden in de betekenis van deze collectiviteit. Dit in tegenstelling tot de vaak gehoorde quote 'Het persoonlijke is politiek'. Het heden is intergenerationeel. De volgende generatie is de neerslag van de politieke gebeurtenissen voor hen. Een individu leeft dus deels op historische gebeurtenissen waar ze zelf geen deel van hebben uitgemaakt. Of iets politiek invloed heeft gehad, is vaak pas één of meerdere generaties later zichtbaar.

Ook op persoonlijk vlak kunnen traumatische of indringende gebeurtenissen worden vertraagd. De reactie op deze gebeurtenissen kan jaren worden uitgesteld. Baraitser haalt Passerini's *Autobiography of a Generation* (1988) aan. In dit boek worden de narratieven van mannen en vrouwen tijdens de studentenopstanden in Turijn rond 1986 tot en met begin 1970 verzameld. Tevens is er een nauwgezet verslag van de eigen psychoanalyse van Passerini waarin het zich verhouden tot het verlies van haar moeder op jonge leeftijd centraal staat. Zelf was zij niet aanwezig bij de studentenopstanden desalniettemin hadden ze invloed op haar. Haar 'getuigenis' is volgens Baraitser een voorbeeld van wat Freud *nachträglichkeit* noemde.

Voor Baraitser is de vertraging die tussen en binnen generaties aanwezig is, de potentie van een vorm van ontwikkeling. Elke generatie is als een tijd van opnieuw beginnen.

> (...) *how the temporal trope of delay is built into experiences of political time in which, alongside the temporality of event, a more elongated time opens up through practices of waiting, and the retroactive working through of trauma, that could generate the statement 'I have belonged to a generation'. In the delay between generations, waiting emerges as a kind of attachment to the 'present tense' of an intergenerational event, an event that happened in*

the past, but continues to play out through time, structuring our internal and political leanings. (p. 116)

3.6 Verduren

Voor meer inzicht in de betekenis van het verdragen van de tijd kiest Baraitser voor de meest extreme vorm van tijdsbeleving, namelijk onbepaalde eenzame opsluiting. *"…took the notion of living in crystalline time to its limits"* (p. 182). Uitgangspunt is het werk van kunstenaar en activist Jackie Sumell (2006) met het kunstwerk *The House That Herman Built.* Herman Wallace was in 1970 veroordeeld voor een bewapende overval en belandde in de *Louisiana State Penitentiary* ook wel 'Angola' genoemd. Deze gevangenis stond bekend om slechte condities, rabiaat geweld en rassendiscriminatie. Herman werd in 1971 lid van de *Black Panther Party* om te strijden voor verbetering van de leefomstandigheden in de gevangenis maar ook voor de positie van Afrikaanse Amerikanen in de gehele samenleving. In 1972 werd een gevangenbewaarder vermoord. Herman Wallace en twee andere *Black Panther Party* leden werden bestraft met levenslange eenzame opsluiting, zonder dat kon worden aangetoond dat zij schuldig waren. Hiermee werd Herman Wallace een politieke gevangene, die in een tijd van niet-zijn wordt gedwongen. Als de tijd niet meer voorbij kan gaan, als er geen enkel perspectief is, dan is er ook geen narratief meer mogelijk. In feite is het leven in *nothingness.* Wachten is hier het doorstaan van het ondraaglijke met wellicht als enige hoop de dood.

Jackie Sumell kiest ervoor om notie te nemen van deze ondraaglijke tijd door een vriendschap met Herman aan te gaan. Als Sumell contact maakt, leeft Wallace dertig jaar in gevangenschap. Sumell maakt elke dag een polaroid van haar omgeving en verzendt die naar Wallace om hem te laten zien hoe de wereld er nu, dertig jaar later, uitziet. Dit helpt Herman om (weer) greep te krijgen op de tijd. Sumell vraagt zich af in wat voor huis Wallace zichzelf zou zien leven nu hij dag in dag uit in een cel leeft van zes bij negen voet. In de komende veertien jaar ontwerpen ze samen het huis van Herman. Hier is het wachten op brieven, telefoontjes en frustratie door censuur vanuit 'veiligheidsoverwegingen'. Het imaginaire huis is het huis waardoor het voor Herman mogelijk wordt om in het nu te leven. Het is de vormgeving van een persoonlijk verlangen naar een leven met een (sociale) identiteit in een veilige omgeving. Tegelijkertijd is het virtuele huis een politiek relaas over revolutie en een testament van de strijd voor mensenrechten. Wachten is dan enerzijds ondraaglijk en anderzijds de lijn naar het leven, de ander, een sociale orde, erkenning en het doorgeven van levenservaring en een niet gehoord miskend perspectief op de samenleving stem geven. Baraitser noemt de keuze van Sumell om aanwezig te willen zijn bij het ondraaglijke en samen een (imaginair huis) te creëren een politieke daad van zorg (p. 137).

3.7 Herinneren

Het terugroepen in herinnering is de zesde temporaliteit om niet wordende tijd verder te doorvorsen. Hier is het kunstenaarsboek van kunstenaar Barbara Loftus (2011) leidend. Loftus maakte een tegenarchief voor de Duitse geschiedenis als een reactie op en *remake* van de geschiedenis van haar Joodse familie tijdens de tweede wereldoorlog. Haar moeder heeft dit overleefd door te kunnen vluchten maar de rest van haar familie is omgebracht in de kampen. De herinneringen van haar moeder worden op het schilderij als podium ten tonele gevoerd als gevolg van een intergenerationele uitwisseling. Deze vond plaats toen de blik van tachtigjarige moeder van Loftus, koffiedrinkend bij haar dochter, viel op de glazen vitrine met negentiende-eeuws porselein. De moeder verhaalde voor het eerst van haar leven over de *kristallnacht* die plaatsvond in november 1938 te Berlijn. Het huis van de familie werd die nacht bestormd en leeggeroofd door de SA (*Sturmabteilung*). Zij namen onder andere het porselein uit de vitrinekast mee. De moeder van Loftus, Hildegard, reminisceert, ze herleeft haar ervaringen opgewekt door de vitrinekast. Baraitser beschrijft het beeld van de tijd als twee spoelen die met een draad aan elkaar verbonden zijn. Al draaiend windt de spoel van het geleefde steeds meer draad op van de spoel van het resterende leven. Een persoon op leeftijd realiseert zich dat haar of hem weinig tijd rest en stelt de vraag naar hoe te leven. Tegelijkertijd is het geheugen voor Baraitser een virtueel archief dat qua dynamische kracht toeneemt met de jaren (de spoel van het verleden wordt steeds dikker). Zij baseert zich hier op het *'elan vital'* van Bergson (1896): tijd gaat niet zomaar voorbij maar constitueert de identiteit (p. 151). Op leeftijd zijn, betekent ten volle een ontmoeting met het virtuele verleden. Door haar herinneringen te delen is haar dochter in staat om iets te begrijpen van de tijd waarin haar moeder is opgegroeid. De relatie tussen moeder en dochter, de *matrixial,* gebaseerd op verschillen, maar met elkaar verbonden stelt de ander in de gelegenheid om te zijn (p. 154). De herinneringen geven een nieuwe impuls aan het werk van Lufort geven en construeren de identiteit van haar en haar familie temidden van een historische context. Wachten is hier de gestolde ervaring die in de *matrixial* kan worden vrijgegeven.

3.8 Resteren

Resteren wordt door Baraitser gekoppeld aan catastrofale toekomsten en het einde der kapitalisme. De 21ste eeuw wordt gekenmerkt door een non-stop *inertia.* In deze neoliberale tijd is de idee van een doorgaande progressie een illusie gebleken.

> *What is the time of the end of times? The picture that emerges from these accounts is one that includes the twin elements of perpetual capitalism on the one hand, and a frantic fantasy of the promise of the good life, set against a pending catastrophic future in which capitalism implodes, but the threat of which is constantly disavowed.* (p. 160)

Volgens Large (2009) zijn er drie mogelijke toekomsten aan de horizon van het kapitalisme. De eerste is de toekomst als een ramp: de planeet en haar bevolking zal worden vernietigd. De tweede is de belofte van vooruitgang: de ramp zal worden voorkomen door nog meer van hetzelfde dat wil zeggen nog meer kapitalisme. De laatste, en volgens Baraitser meest interessante, is de messiaanse toekomst: in de verborgen mogelijkheden van het alledaagse ligt de transformatie van het heden (p. 160). Ook hier gaat het om immanente, ongedetermineerde en heterogene tijd. Het is tegenovergesteld aan de holle mechanische tijd die het kapitalisme schraagt (p.161). Ook is het een andere tijd dan de tijd van de revolutie die een historische breuk veroorzaakt. Messiaanse tijd is de tijd die nog resteert voor het einde, maar het is nog niet het einde zelf. Het is de tijd waarin dingen kunnen worden afgerond en het is de enige tijd die nog rest. Tijd moet hier worden gezien als een contractie binnen de horizon van de eeuwige tijd.

In dit tijdsbestek waarin het project van het zelf, de hoop op verandering en het ontvouwen van de toekomst een illusie zijn geworden functioneren de *tropes* als wachten, blijven, uitstellen, verdragen als praktijken van zorg volgens Baraitser (p. 162). Als voorbeeld noemt Baraitser de kunstenaars Toufic en Bispo. Toufic (2009) ontwikkelt wat hij in zijn eigen woorden een '*surpassing disaster'* noemt. Hierin concentreert hij zich op het laten 'wederopstaan' van culturele tradities na een ramp. Een vorm van tijd wordt hiermee present gemaakt in plaats van beschouwd als verloren of nog te komen. Verwantschap toont dit werk met Bispo Hidalgo (1996). Deze leefde in een psychiatrisch ziekenhuis en was gediagnosticeerd als 'paranoïde schizofreen' nadat hij volgens hemzelf was bezocht door engelen en voelde dat hij de incarnatie van Jezus Christus was. In zijn 'geïnstitutionaliseerde' bestaan verzamelde Bispo alle afgedankte spullen die in zijn bereik kwamen. Zijn oeuvre omvat meer dan 800 kunstwerken zoals sculpturen, collages, objecten, textiel en ceremoniële objecten. Kenmerken voor zijn stijl is dat hij alle 'wegwerpartikelen' aan elkaar stikt, borduurt of vastknoopt. Zijn meest bekende werk, de *Manto da Anunciacäo* (verkondigingsmantel) is een grote mantel, van binnen en buiten geborduurd met plaatjes en honderden namen van plaatsen versierd met draden. Deze mantel zou door Bispo gaan worden gebruikt op de dag des oordeels om te markeren dat God de aarde verliet. Het vertegenwoordigt de *ingathering* van de hele wereld. Volgens Baraitser wilde Bispo mensen onderling en hun spullen weer verbinden; Zijn werk was bedoeld als een vorm van sociale genezing door zijn archief van

communiteit. Hier gaat het niet om wachten op verandering maar de tijd nemen die er nu (nog) is. Wachten is hier wellicht het best te omschrijven als een vorm van toegewijd geduld waarmee de wereld in stand wordt gehouden waardoor er nieuw leven in wordt geblazen.

3.9 Reflectie

In hoofdstuk vijf is geschreven over de gezamenlijke kritiek van Rosa en Baraitser op het onhoudbare neoliberale geweld in de laatmoderne samenleving. Waar Rosa resonantie beschrijft als een antwoordrelatie waarin beiden transformeren beschrijft Baraitser een vorm van toewijding zonder het doel van het eigen project. Zij heeft het dan over *'care without ending'* (p. 183). Dit vertoont overeenkomst met het pleidooi voor Rosa voor betrokken relaties met de wereld, de ander en de dingen waarin deze een intrinsieke betekenis vertegenwoordigen. De voorbeelden die Baraitser aanhaalt spreken van een wederzijdse antwoordrelatie. Waar Rosa in mijn ogen achterblijft op Baraitser is dat Baraitser denkt in zorg en het blijven bij de tijd. "… *my ending, then is to understand chronicity as itself the only condition for newness, where newness is neither breach, rupture or flash, but a quit noticing that something remains, which is the permanent capacity to begin again"* (p. 188)

4 Conceptualisering van wachten

Ik wacht maar met doodgaan. Deze week is ontdekt dat ik ook nog een tumor in mijn darmen heb. De pastor is hier vanmiddag geweest. Hij had een lichtje bij zich en een kleine icoon. Deze zette hij op mijn nachtkastje. Mijn zus, die ook vergaat van de pijn, had onze opticien, een jonge knul, gevraagd om taxichauffeur voor haar te zijn. Zodoende kon ze erbij zijn. Hoe krijgt ze het geregeld!? De pastor heeft me de laatste sacramenten gegeven. Hij wenste me een goede reis. Ik voel me beter dan ooit.

Het was zo leuk deze week. Mijn drie nichten waren met spoed hier naartoe gekomen. Ik heb genoten van hun gezelschap.

Mijn zus is gisteren geweest, samen met een priester. Ze heeft besloten euthanasie te doen. Ze heeft te veel pijn. Ze houdt het niet langer uit.

Ze heeft het echt gedaan. Dat had ik nooit verwacht. Ze wist altijd een hoop sensatie te organiseren. Tijdens de viering van Goede Vrijdag in de stilteruimte dringt het ineens tot me door. Ik laat mijn tranen lopen.

Ik lig hier zo in mijn kussens en merk dat alles op een rijtje komt. Ik realiseer me dingen waar ik nooit bij stil heb gestaan. De verhoudingen in mijn familie worden helder. Hoe graag ze met mij, hun intelligente dochter, opschepte, maar zich voor mijn epilepsie schaamde. Mijn zus die in geen enkel opzicht tegen me op kon, nam het dan voor me op.

Ik heb ineens angsten die ik nooit gevoeld heb. Er waren bombardementen in Rotterdam. Wij lagen op de grond op onze buik in het gras bij Hoboken. Ik wist niet wat ik zag in de ramen van Boymans. Prachtig vond ik het. De dag daarna, rende ik met een vriendje over de puinhopen van Rotterdam. Ik vond het geweldig spannend. Mijn zus niet. Zij reageerde daar heel anders op. Ze heeft altijd last van de oorlog gehad. Sinds haar overlijden droom ik elke nacht over de bombardementen en ik ben doodsbang…

4.1 Wachten als synchronisatie

Rosa lezend was voor mij realiseren hoe diep het economisch denken ons hele leven heeft overgenomen. Misschien beter in zijn woorden gezegd hoe we in een toestand van 'razende stilstand' zijn geraakt. De versnelling is totalitair. Dit leidt volgens Rosa tot desynchronisatie zonder normatieve op politieke inbedding. Overbelasting in brede zin is hier het gevolg. Bovendien is er de paradox van de retoriek van het moeten en het tegelijkertijd vrij en autonoom zijn. Steeds duidelijker wordt dat de belofte van nog meer welvaart in dienst van toenemende zelfbeschikking niet langer houdbaar is. In plaats van het vermogen tot autonoom koers te bepalen, lijken mensen met de beste concurrentiepositie op surfers die de juiste golf weten te pakken. Rosa vraagt zich zelfs af of je nog wel van surfen kunt spreken. Eigenlijk lijkt het niet op surfen maar meer op het spelen op een flipperkast. Hopend op waardevolle treffers zijn mensen *drifters* geworden willekeurig heen en weer geslingerd door de wind en de golven (p. 129). Voor Rosa is de aantrekkelijkheid van fundamentalistische (terroristische) groeperingen hiertoe te herleiden. Zij bieden een tegenhorizon waarin houvast en zekerheid wordt geboden. De belangrijkste vraag is voor Rosa hoe we het laatmoderne leven op een meer positieve zin kunnen inrichten. Hij wijst de richting op van het creëren van meer ruimte voor resonantie, constituerende antwoordrelaties, waarbij zorg moeten worden gedragen dat deze niet zelf weer naar de logica van de grenzeloze toename en maximale reikwijdte gaan functioneren. Rosa waarschuwt voor de imperatief van het dynamiseringsprincipe waar volgens hem veel alternatieve gemeenschappen en subculturen geen weerstand aan kunnen bieden.

De wijze waarop Rosa resonantie uitwerkt, vind ik enerzijds aantrekkelijk vanwege het concept 'antwoordrelatie'. Rosa zegt dat het de vervreemdingservaringen zijn die ons verhinderen een goed leven te leiden (p. 130). Het verlangen naar betekenis en verbondenheid lijkt me inderdaad een goed alternatief voor een geslaagd leven. Anderzijds vind ik de wijze waarop Rosa resonantie denkt te bewerkstelligen mager uitgewerkt. Hij spreekt bijvoorbeeld over het vestigen en veiligstellen van resonantieruimtes waarin we ons een deel van de wereld kunnen voelen (p.130). Bedoelt hij hiermee natuurgebieden, kerken of musea: de plekken waar in de westerse cultuur van oudsher via de verticale as een antwoordrelatie wordt geconstitueerd? Naast de verticale resonantieas worden ook een horizontale (mensen) en een diagonale (dingen) resonantieas vastgesteld. Aan wat voor instituties moet ik bijvoorbeeld denken als het gaat over horizontale resonantie? Scholen, ziekenhuizen of de voetbalclub? Deze instituties zijn onderhavig aan de versnelling (zie paragraaf 6.2 over versnelling in de zorgfabriek). Ook is hij hier in tegenspraak met zichzelf want resonantie is in de kern niet institutionaliseerbaar maar toch zijn de resonantieassen te institutionaliseren (p.134). Hij bedoelt hiermee dat er enkel voorwaarden zijn te scheppen voor

resonantie maar dat deze zich niet af laat dwingen. Ik vind het jammer dat Rosa zijn theorie niet verder heeft geconcretiseerd.

Wat ik mis in de analyse van Rosa is inzicht in de machtsongelijkheid die het kapitalisme, naast grotere welvaart en zelfbeschikking, met zich heeft meegebracht. Niet iedereen profiteert in gelijke mate van de welvaart die het kapitalisme heeft gebracht. De enige keer dat Rosa hier expliciet gewag van maakt, is in het verschil van grootbrengen van kinderen van de gegoede en de minder gegoede klasse. De eerste groep jonge mensen krijgen meer kansen om de mogelijkheden van resonantie te ontdekken door de stimulering van hun talenten. Rosa legt geen verband tussen fundamentalistische (en terroristische) groeperingen en de exploitatie en de marginalisatie van groeperingen in het neoliberale systeem. Binnen zijn gedachtegang bieden deze een tegenhorizon voor *drifters*. Resonantie is de mogelijkheid in relatie te gaan met voldoende eigen stem tegenover iets dat altijd ten dele onbeschikbaar is. Maar juist deze groeperingen hebben misschien veel minder hun eigen stem kunnen ontwikkelen. Rosa pleit voor resonantie maar reflecteert onvoldoende op de mogelijkheid voor de stemontwikkeling in globale zin. In deze zin heeft zijn thesis van de resonantie een zekere vrijblijvendheid.

In het kader van de conceptualisering van wachten, kunnen we beamen dat resonantie wordt bemoeilijkt door de zogenaamde desynchronisatie. Rosa benoemt deze in zijn functionalistische kritiek. Het tempo van versnelling leidt tot overbelasting. Het tempo is niet meer bij te houden. Wachten kan dan worden geconceptualiseerd als synchroniseren. Door te wachten kom je ‘op tijd’ of bij de tijd die nodig is om te kunnen functioneren of zelfs te resoneren.

Het begrip resonantie refereert aan relatie op een niet-instrumentele wijze. Resonantie heeft als kenmerk dat het niet af te dwingen is. De auteur heeft het over de bereidheid van het zich kwetsbaar opstellen en het aandurven zich te laten veranderen en zonder vooropgesteld resultaat. Resonantie is het in betekenisvolle relatie met jezelf, de ander, de dingen en de wereld staan. Hiermee komt Rosa dicht in de buurt van de wijze van conceptualisering van het wachten van Baraitser.

4.2 Wachten als een transformatieve antwoordrelatie

Bijzonder aan Baraitser is haar focus op de tijd die zich onttrekt aan de versnelling. Niet gemotiveerd vanuit een project maar de gewone tijd die er is. Ons perspectief van de versnelling en autonome dynamische projecten (die zoals Rosa aantoont niet autonoom zijn) maakt dat deze tijd wordt gemarginaliseerd. Het gaat om de tijd die nauwelijks waargenomen en laag gewaardeerd wordt. De tijd die wordt afgedaan als anachronistisch, ouderwets, saai, sloom, repeterend, doods en vaak perspectiefloos. Wachten is een temporaliteit waarvan we niets verwachten. Wachten als

synchronisatie, het bij de tijd, die er is zijn, kan synoniem worden van verduren. Zoals Baraitser betoogt ligt juist in het verduren ook de mogelijkheid om een onverwachte, onmogelijk gedachte transformatie te laten gebeuren. Dit laatste heeft een verband met wat Rosa resonantie noemt alleen creëert Baraitser geen voorwaarden of speciale ruimten of instituties. Zij kijkt naar het alledaagse leven waarin het individu en de historisch gegroeide sociaal-politieke context elkaar constitueren. In het verduren is zorg de sleutel om resonantie, een transformatieve antwoordrelatie, te doen ontstaan.

Hoofdstuk 5 Wachten als zorgpraktijk

Ze doen hier dingen die helemaal niet hoeven te gebeuren. Omdat ik zo slecht slaap heeft dat ene meisje zo'n apparaat voor me gekocht. Aromatherapie, legde ze me uit. Ze zet dat apparaat twee uur voor ik ga slapen aan en inderdaad het helpt. Ik heb vannacht heerlijk geslapen. Maar wat ik zo geweldig vind dat iemand dat zomaar verzint om mij een plezier te doen.

Dan zeiden ze: "Zullen we u naar de woonkamer brengen, dan heeft uw wat afleiding". En dan zeg ik:" Die heb ik niet nodig". Want ze denken dan: die heeft geen muziek aan enzo. Maar ze vragen niet wat je wel hebt en dat is ook moeilijker uitlegbaar.

Maar nu ben ik er een aantal dagen geweest. Daar zit een mevrouw helemaal krom in haar rolstoel. En ze beweegt haar hand zoals je dat doet als je een epilepsieaanval hebt. Toen ik vanavond uitgezeten was en weer terug naar mijn kamer wilde, begon ze opgewekt te zwaaien. Ik zeg: "Dat is mijn vriendin".

Gisteren kwam er één binnen. Weet je wel, zo'n hele lange slungel die uit enthousiasme niet wist waar hij zijn armen moest laten. Op de een of andere manier is het hem met die lange armen toch gelukt een lekker boterhammetje te smeren. Vandaag kwamen ze vragen of ik nog een tweede bootwerkersmaaltijd lustte. Ik heb nog nooit zo lekker gegeten als tegenwoordig.

Door de nare dromen slaap ik zo slecht. Nu hebben ze me uitgelegd dat ik mag bellen en dat ze dan even bij me komen zitten. Dat wist ik helemaal niet dat je voor zoiets ook mocht bellen.

De tillift: dat pokkeding. De verzorging begrijpt me nu. …ik ben minder gespannen en kan nu makkelijker meegeven. Het gaat veel beter.

Ik heb iedereen een eigen naam gegeven. Ze komen graag met me praten.

5.1 Inleiding

Na de conceptualisering van wachten volgens Rosa en Baraitser worden deze inzichten gerelateerd aan goede zorg. Hierdoor vindt er een theoretische vernauwing maar tevens verdieping plaats. De vraag naar goede zorg is voor Tronto een politieke kwestie (1993). De wijze waarop zorg wordt georganiseerd en gewaardeerd is een weerspiegeling van machtsverhoudingen. Zorg centraal stellen zou behulpzaam zijn bij het bevorderen van een democratie (2013). Voor Van Heijst behoort zorg ten eerste en vooral een medemenselijke betrekking te zijn. De schrijvers vullen elkaar aan door een andere focus die deels ook overlapt. Tronto blijft behoorlijk abstract in vergelijking met Van Heijst die de relatie binnen een professionele zorgpraktijk doordenkt. Ook geeft Van Heijst expliciet kritiek op Tronto. Deze komt in paragraaf 6.6 'Het scheppen van relatie' aan bod.

Ik onderscheid aan de hand van de auteurs Tronto en Van Heijst vijf deelgebieden om de relatie tussen wachten en zorg verder te doordenken. Ten eerste de sociaal-politieke, economische context waarin tijd geld is. In de institutionele context zoals een ziekenhuis verliest men hierdoor het oorspronkelijke doel uit het oog. Ten tweede wordt dieper ingegaan op het mensbeeld waarin onevenredig afhankelijke en kwetsbare of volgens Van Heijst beter gezegd: behoeftige mensen, geen of weinig stem hebben. Daarnaast wordt er op collectief als op individueel niveau geen plek toegekend aan het lijden. Dit maakt wachten of verduren schaamtevol en onzichtbaar. Als derde punt wordt getoond hoe wachten machtsverhoudingen binnen een institutionele context bloot legt. Wie bepaalt hoe lang wie moet wachten? Ook wordt de vraag naar de realiteit van de onoplosbaarheid van wachten gesteld. Wachten kan ook een zorgpraktijk zijn als mogelijkheid tot synchronisatie. De heilzaamheid van tijd wordt als vierde item besproken. Als laatste wordt aandacht besteed aan de onontbeerlijkheid van de relatie tijdens het verduren van de tijd.

5.2 Wachten leidt tot verdere versnelling in de zorgfabriek

Voor Tronto is zorg de sleutel voor het goede leven binnen een rechtvaardige samenleving. Ze besluit *Caring democracy* (2013) met de uitspraak: "*What is justice? It is the constant care for the common good*" (p. 182). In haar eerder verschenen boek *Moral boundaries*. *A political argument for an ethic of care* (1993) toont Tronto overtuigend aan dat zorg meer is dan een praktijk die gestalte krijgt in een affectieve betrekking. Zich baserend op de feministische zorgethiek bepleit ze een politieke strategie van het centraal stellen van zorg in plaats van het strijden voor gelijkberechtiging van vrouwen. Drie morele grenzen worden geïdentificeerd. Deze worden beschouwd als een politieke context van geaccepteerde sociale waarden, waarmee exclusiviteit en onrechtvaardigheid in stand worden gehouden. De eerste is de grens tussen moraal en politiek: bij

moraal zou het om persoonlijke zaken gaan en bij politiek om publieke zaken. De tweede grens betreft het morele standpunt (*moral point of view)*: de eis dat morele standpunten geldig zijn vanuit een objectief en rationeel standpunt. Als derde grens geldt de scheiding tussen het persoonlijke en het publieke leven. Zorg wordt vanaf de negentiende eeuw toegewezen aan het persoonlijke domein. Zorg is hiermee een veronachtzaamde en niet bereflecteerde voorwaarde die de betaalde, vaak door mannen verrichte, arbeid mogelijk maakt. Tronto (1993, pp. 120-122) benadrukt de politieke dynamiek van zorgrelaties waarin gemarginaliseerde groeperingen vaak zorgtaken voor de *priviliged irresponsible* verrichten. Met deze term worden de mensen die maatschappelijk bevoorrecht zijn, bedoeld. Deze kunnen zorgdiensten kopen, zorg delegeren en de verantwoordelijkheid voor de praktische zorg ontlopen. In de elegante woorden van Baraitser is het proces van zorg een weerspiegeling van een choreografie van historisch materiële condities en institutionele arrangementen (p. 14).

Ik herhaal de definitie van Tronto (1993) die op bladzijde 3 in deze thesis is geciteerd:

> a species of activity that includes everything we do to maintain, contain, and repair our 'world' so that we can live in it as well as possible. That world includes our bodies, ourselves, and our environment, all of which we seek to interweave in a complex, life-sustaining web. (p.103)

De verhalen van de zorgdragers zijn niet de verhalen van invloed terwijl hun werk onmisbaar is voor het in stand houden, het beheersen en het repareren van het leven. Kritiekpunt op Rosa was het niet noemen van mondiale ongelijke machtsverhoudingen. Zorg is een lens om deze bloot te leggen.

Wachten kan een vorm van politiek bedrijven zijn. Het kan de cesuur zijn waardoor de rijm weer gaat klinken. Tronto (2013, p. 180) noemt in haar boek de dokwerkers in Zuid-Afrika die in april 2008 weigerden een boot met munitie leeg te laden van een Chinees schip. De lading was bedoeld voor Zimbabwe. Het regiem Mugabe weigerde destijds al meer dan een week het vrijgeven van de resultaten van de stemming in Zimbabwe. Hieruit vielen conclusies te trekken dat de lading niet politiek ‘neutraal’ was en de rechten van de bevolking van Zimbabwe ernstig geschonden zouden kunnen worden. De dokwerkers en later ook dokwerkers in andere Oost-Afrikaanse landen wachten tot de geladen boot richting China terugvoer. Tronto haalt dit aan als voorbeeld om te laten zien hoe zorg centraal zou kunnen staan in het dienen van eigen belangen of misschien beter gezegd het nemen van verantwoordelijkheid. Baraitser (pp. 93-113) verkent wachten als vertragen (*delay)*

die werkt als geweldloos verzet. Ze haalt onder andere Gandhi aan als voorbeeld van verzet door non-actie (p. 94). Wachten is een vorm om onevenredige machtsverhoudingen te keren.

Baraitser focust uiteindelijk ook op de tijd die zich niet uitrolt. Wachten kan een politieke strategie zijn, maar als deze geen resultaat boekt, wordt wachten verduren. Uitvoerig gaat Baraitser in op de post-apartheid in Zuid-Afrika. Hier is het generatielang wachten op het eindigen van het apartheidsregime een politieke strategie geworden die overeenkomt met een temporaliteit van bevriezing of verstening aan zowel de kant van de dominante als de onderdrukte groepering (pp. 96, 97). In de periode na de apartheid 'bloedt' deze strategie door in de huidige generatie en is het moeilijk om de nieuwe tijd te beginnen. Baraitser ziet overeenkomsten met de strijd van de Palestijnen waar men de onverslagen wanhoop koestert in plaats van de onverslagen hoop (pp. 97, 98). Het overleven 'an sich' wordt een vorm van verzet: 'we zijn er nog steeds'. Goede zorg kan in deze voorbeelden de transformatieve antwoordrelatie zijn. De wereld die notie en verantwoordelijkheid neemt, eventueel door te wachten.

Hier komt mijn ongemak met de definitie van Tronto rondom zorg. Tronto haar definitie over zorg start met te zeggen 'alle activiteiten'. Bij Tronto is zorg iets wat je doet en ook gedaan moet worden. Maar bovenstaande geeft aan dat er situaties zijn waarin passiviteit soms de beste zorg kan betekenen mits dit het nemen van verantwoordelijkheid betekent.

Rosa heeft het over 'desynchronisatie. In het kader van goede zorg en wachten op sociaal-politiek, economisch niveau, betekent wachten een vorm van synchroniseren. Als je uit de 'tredmolen' of de 'razende stilstand' volgens Rosa wil, is wachten het eerste dat gedaan zou kunnen worden. Hier zou zorg de maatstaf kunnen zijn bij het maken van de keuzes van wat niet wachten kan en wat wel. Denk aan het verminderen van de productiestromen tot aan het hebben van zoveel mogelijk 'belevenissen'. Wachten is dan nodig om de overbelasting van de natuur maar ook van onszelf te verminderen. Als zorg centraal zou worden gesteld dan zou de economie dienen om zorg mogelijk te maken in plaats dat zorg als een onderdeel van de economie zou kunnen worden gezien. *"A truly free society makes people free to care"* (Tronto, 2013, p. 170).

Van Heijst correleert met het door Rosa ingebrachte imperatief van de maatschappelijke versnelling met haar continue groei en innovatie. Zij wijst erop dat in zorgpraktijken de fysieke en de natuurlijke begrenzingen maar moeilijk worden aanvaard. Alles wat mogelijk is en verbeterd kan worden, móet ook gebeuren (p. 21). Wachten wordt hierin weggedacht. Het haast heroïsche vooruitgangsgeloof wordt in de zorgsector volop beleden, terwijl in dit domein de confrontatie met het tragische onvermijdelijk is (pp. 21, 22). Bij zowel zorggever als zorgontvanger wordt enerzijds de begeestering en anderzijds het onbehagen rondom de regelzucht waargenomen (p. 22). Van Heijst (pp. 24, 25) haakt aan op een auteur als Höhn die de maatschappelijke tendens van 'kapot

organiseren' als een heersend fenomeen beschrijft. Van Heijst belicht evenals Rosa de doelrationeel ingerichte economische productie. Om concurrerend te zijn moet de productietijd per product steeds worden verkort. Deze verhoging van het rendement levert een tijdsbesparing op die echter onmiddellijk ten goede komt aan de volgende poging om het productieproces te versnellen. Dit in het kader van het behouden van de concurrentiepositie. Het doel van het materiële product verschuift naar een doel van steeds grotere beheersing van de tijd. Van Heijst stelt dat deze poging om de tijd te beheersen ook dominant is in de hedendaagse zorgsector. Echter het tegendeel van het nagestreefde wordt bereikt: in plaats van tijd te beheersen worden we ervan beroofd. Volgens van Heijst (p. 25) is dat wat door management als het goede wordt gezien het resultaat of zelfs het product van een verfijnde beheersing, waarin alle deelverrichtingen zijn gepland, te boek gesteld, en cijfermatig geëvalueerd. Elke professional is uiteraard in staat om zijn of haar verrichtingen op dezelfde wijze uit te voeren. Dit wordt ook wel 'kwaliteitszorg' genoemd: uniform en verifieerbaar. Centrale stelling van Van Heijst (p. 25) in 'Menslievende zorg' is dat deze beheersmatige opvatting over het goede niet strookt met de menselijke maat en de menselijke conditie. De modellering naar doelrationele productieprocessen van de bedrijfsvoering in de zorgsector maakt zorginstituties tot zorgfabrieken ten einde zorg 'volmaakt' te produceren (p. 27). Wachtlijsten zijn uit den boze binnen deze hectiek. Dit laat zien dat 'tijd' economisch wordt geïnterpreteerd. In politiek opzicht zijn wachtlijsten een instrument en pressiemiddel voor het verbeteren van de concurrentiepositie door grotere beheersing van de tijd (Baraitser, 2018a).

5.3 Wachten is een gestrande winnaar

Wachten of verduren kan schaamtevol en onzichtbaar zijn werd in paragraaf 6.1 gezegd. In deze paragraaf wordt uitgelegd hoe het dominante mensbeeld en het geen plek toekennen aan het lijden hiertoe leiden. Volgens Van Heijst (p. 30) werkt de zorg vanuit een verbeterdoel. Hieraan is een mechanistisch mensbeeld verbonden. Binnen haar opinie voegt de zorg werkend volgens de instrumenteel-technische rationaliteit leed toe aan het al bestaande leed van de zorgvrager. Reden hiervoor is het instrumentaliseren van menselijke verhoudingen waardoor mensen zich niet in hun waarde gekend voelen. Dit mechanistisch mensbeeld heeft een alliantie met het beeld van de autonome mens. Klanten of cliënten worden verondersteld zelf regie te kunnen voeren. Autonomie is standaard in plaats van de breekbare vergankelijkheden die het bestaan kenmerken (Van Heijst, p. 22). Naast de schadelijke kant van het verbeterdoel is er ook het onvermogen om te kunnen leven met het feit dat gezondheid niet maakbaar is. Er is een verschil tussen wat iemand wenst aan zorg en wat er werkelijk geboden kan worden. Gezondheid is niet maakbaar en menselijke tragiek niet oplosbaar. Zorgafhankelijk of ziek zijn is een vorm van verduren. Het brengt de noodzaak met zich

mee van loslaten en onthechten midden in het leven zelf. Van Heijst (p. 23) verwijst hier naar Leget (2003) en spreekt over het behoud van innerlijke ruimte. Ziek zijn kan iemands innerlijke spankracht beproeven. Het wachten zelf in de vorm van synchronisatie is binnen de vlotte afwikkeling in de zorgfabriek onmogelijk. Er wordt aan je voorbijgegaan binnen de *formats* die voldoen aan het kwaliteitsbeleid. Tegelijkertijd zijn mensen niet meer in staat om te wachten of te verduren vanwege een mensbeeld waarin winnen en volle teugen het credo zijn.

Rosa (2013) spreekt over drijfveren als concurrentie en de belofte van het volle leven voor de individuele mens. De belofte van de kapitalistische vooruitgang was geïnspireerd op de belofte van autonomie in de zin van ethische zelfbeschikking. Ook in de gezondheidszorg gelden deze beloften. Zelfbepaling is volgens Van Heijst het toverwoord bij vraag gestuurde zorg en inmiddels bij de wet geregeld (p. 53). Patiëntenorganisaties en bewonerscommissies behartigen de belangen van de zorgontvanger. Vervolgens blijkt ook deze autonomie grotendeels een fictie gezien de procedures en protocollen, richtlijnen en regels en niet te vergeten vaste gewoontes of de zogeheten 'cultuur op de afdeling' waar de zorgontvanger niet werkelijk veel invloed op kan uitoefenen. 'Wie dwarsligt, prijst zichzelf uit de zorgmarkt' (p. 53). Volgens Van Heijst impliceert de instrumenteel-technische realiteit van de zorgfabriek een diepe crises in de zingeving zelf.

> De zorgfabriek schept mede de illusie van maakbaarheid en verbeterbaarheid. Daardoor hoeven we het dit erge niet onder ogen te zien: dat mensen vatbaar zijn voor ziekte, aftakeling, verdriet en pijn, en uiteindelijk allemaal zullen sterven. In mijn waarneming is de menselijke behoeftigheid uitgegroeid tot een groot cultureel en levensbeschouwelijk taboe. (p. 62)

Van Heijst analyseert scherp het taboe op de menselijke behoeftigheid. Behoeftigheid is voor haar gekwetst zijn en broosheid tegelijkertijd.

> Onderkennen van onze potentiële kwetsbaarheid moeten we wel, met terroristische aanslagen alom. Daar kun je nog krijgshaftig tegen ten strijde trekken, tegen broosheid valt helaas niet zo heroïsch te vechten. Wil je daarmee omgaan, dan kom je niet om de pathische (lijdzame) werkwoordsvormen heen, zoals uithouden, dulden en het leven nemen zoals het komt. Die werkwoorden zijn niet vet cool in onze vitalistische en masculinistische cultuur. In een samenleving waarin niemand een *loser* mag zijn, wordt broze behoeftigheid ontkend: 'Je moeder van 91 verzorgen is niet sexy.' (p. 41)

Van Heijst wijst terecht op het tegenwoordig negatief verstaan van behoeftigheid en zorg. Volgens haar is dit te eenzijdig. Zij poneert:

> Ik breng zorg in verband met een kijk op het goede leven, niet louter individueel maar ook gezamenlijk. Zorg kan ook een modus zijn waarin mensen hun onderlinge aanhankelijkheid beleven en tot uitdrukking brengen; het kan een manier zijn om het leven mooier en prettiger te maken en kwaliteit te geven. Deze zorgethische kijk op het goede leven, is een *sociaalethische* visie op het goede leven ('deugdelijke leven' ofwel 'de orde van het geluk') en gaat over hoe mensen samen het leven tot een beter leven kunnen maken, omdat zij niet ieder voor zich leven maar verbonden met elkaar, soms vreugdevol en soms conflictueus. (p. 35)

Hiermee doorbreekt Van Heijst de dichotomie van *justice* en *care*.[2] Zorgplicht behoort in een samenleving te gelden op individueel als collectief niveau en juridisch verankerd te blijven (p. 230). Zorg moet ook, naast plicht, worden gekoppeld aan het goede leven voor allen, zorgverlener en zorgontvanger. Voor Van Heijst is het een sociaalethisch uitgangspunt dat niemand zonder zorg groot is geworden en zich dus later niet aan de zorg voor de ander kan onttrekken. Hier speelt ook het beginsel van rechtvaardigheid voor Van Heijst een rol (p.231). De tweezaamheid zorgrecht en zorgplicht zijn gefundeerd in de menselijke gemeenschap maar is tegelijk veel meer dan dat. Zorgen kan een genereus 'overstromen' zijn van "iets dat ik betitel als menslievendheid" (p. 231). Op dit laatste wordt in paragraaf 6.6 teruggekomen.

5.4 Wachten in een asymmetrische zorgrelatie

Tronto haar activistische inslag, blijkt in *caring democracy* (2013, pp. 166, 167) wel ruimte te laten voor de noodzaak van tijd voor zorg. Zorg betekent tijd doorbrengen met een ander stelt Tronto (2013):

> At the heart of change toward democratic caring is this critical fact: care is about relationships. And relationships require, more than anything else, two things: sufficient time

[2] Binnen de zorgethiek wordt wel gesproken over het *justice*- en *care*-debat. Vanaf het verschijnen van het boek van Carol Gilligan, *In a different voice* (1982), wordt onderscheid gemaakt tussen moreel redeneren vanuit algemene morel principes zoals rechtvaardigheid of het denken vanuit relationele narrativiteit (Van Heijst, 2015, pp. 70, 71; Tronto, 1993, pp. 77-81).

> and proximity. Among the most important considerations in rethinking society from a caring perspective, then, is creating time and space for care. (p.166)

In haar artikel *Time's Place* wordt dit min of meer herhaald binnen de postmoderne compressie van tijd (2003). Zorg gaat om relatie en relaties vergen tijd. Het gaat echter om meer dan samen tijd doorbrengen. Zorg zal nooit volmaakt zijn en ook niet altijd op tijd kunnen zijn. Er zullen altijd perioden zijn van wachten. De temporaliteit van wachten kan dan confronterend zijn voor zowel de zorgontvanger als zorggever maar is ook een onvermijdelijk gegeven. Maar wachten laat ook de schrijnende kanten van wat van Heijst (p. 55) 'ongelijke behoeftigheid' noemt in een zorgrelatie. Om dit verder te onderbouwen wordt eerst gesproken over 'assymetrievergetelheid' om dan dieper in te gaan op het onderscheid tussen kwetsbaar en behoeftig zijn volgens Van Heijst.

Asymmetrievergetelheid is volgens Van Heijst (p. 222) het gevolg van de symmetrische logica van economische ruilverhoudingen. In de vorige paragraaf werd beschreven hoe het ongelijke, afhankelijke en behoeftige nauwelijks te verdragen is in wat beschouwd wordt als een gelukt en volwaardig leven (p. 228). Zorgbetrekkingen zijn niet symmetrisch vanwege de differentie in de behoeftigheid (p. 261). Behoeftigheid gaat verder dan kwetsbaar zijn. Eerder is gesteld dat in het begrip behoeftigheid kwetsbaarheid en broosheid samenvallen. Voor Van Heijst is de asymmetrie in behoeftigheid groter dan in kwetsbaarheid. Bij behoeftigheid wordt schade ondervonden aan nalatigheid terwijl bij kwetsbaarheid schade wordt ondervonden doordat iemand de ander iets aandoet (p. 290). Slachtoffers vertegenwoordigen volgens Van Heijst de autonome mens, eerst zelfredzaam maar nu door externe krachten verstoord (1985). De behoeftigen "gelden eerder als zielenpieten en kneuzen" (p. 291). "Worden weerbare mensen in de publieke ruimte neergeslagen of doodgestoken dan volgen er massale demonstraties. Maar het stille lijden van zieke en oude mensen, in de verborgenheid van de private sfeer of van instellingen, wekt amper publiek meeleven " (p. 291). Van Heijst bevestigd de theorie van Birnbacher (1985) dat sancties op gedachteloosheid en onverschilligheid veel minder zwaar zijn dan op het actief schaden van belangen.

Terug naar het persoonlijk concern waarmee dit epistel is begonnen. Een bewoonster van een verpleeghuis vertelt hoeveel ze moet wachten. Ze vertelt me over het soms wel meer dan een half uur lang wachten op het toilet. Zoals ik in de problematisering heb verwoord, is het wachten op hulp bij het naar het toilet gaan een veel voorkomend actueel probleem in de verpleeghuiszorg. Als redenen voor nalatigheid jegens behoeftigen kunnen we de versnelling aanvoeren in de zorgfabriek en de schaarste aan arbeidskrachten. Interessanter vind ik het om hier in navolging van Van Heijst (pp. 299-308) Walker te bestuderen. Walker (1998) is geïnteresseerd in hoe mensen tot moreel

verstaan (*moral understandings)* komen. Het expressief-collaboratieve model is haar werkwijze. Moreel optreden is altijd een uitdrukking of een expressie van verhalen. Deze verhalen zijn de neerslag van een gezamenlijke waarheidsvinding in het gesprek tussen groepen, dus collaboratief. Er bestaat volgens Walker een 'geografie van verantwoordelijkheden' waarin zichtbaar wordt wie verantwoordelijkheid voor wie toegewezen krijgt of neemt. Morele praktijken zijn hier dan een bron van kennis. Kijken we nogmaals naar de zorgpraktijk van de toiletgang dan toont deze dat sommige werknemers in een zorginstelling vanwege de arbeidsindeling en arbeidsspecialisatie de taak toegewezen krijgen om mensen naar het toilet te helpen en anderen niet. Van Heijst beschrijft de hokjesgeest die afzonderlijke deskundigheid met zich meebrengt.

> Professionals bezien de zorg echter sterk vanuit hun eigen deskundigheid en dat brengt een zekere hokjesgeest met zich mee. Volgens mij dreigen ze, door de specialisatie in hun beroepen, het zicht een beetje te verliezen op wat al hun werkzaamheden samenbindt: dat die erop gericht zouden moeten zijn mensen zorgzaam bij te staan in hun nood. (p. 20)

Van Heijst (p. 310) stelt dat Walkers geografie een omvorming van de verantwoordelijkheidsstructuur impliceert waarbij minder gewicht moet worden gegeven aan vakmatige deskundigheid en meer gewicht aan feitelijk gepraktiseerde nabijheid. Toiletgang in een verpleeghuis is tijdrovend werk zeker als er tilliften nodig zijn. Het is ook niet het meest gewaardeerde werk. De oplossing is echter eenvoudig ondanks de toegenomen zorgzwaarte en het gebrek aan handen aan het bed. Alle werknemers – eventueel met gedegen instructie – worden in de gelegenheid gesteld om dichter bij het bed en meer in relatie met de bewoner te geraken door het helpen bij de toiletgang. Desnoods worden er plasdiensten ingeroosterd. Arbeidsdifferentiatie lijkt een vorm om *privileged irresponsibility* te legitimeren waardoor mensen met weinig stem of met weinig sociale status de dupe zijn. Wachten binnen zorgpraktijken is een lens om machtsverhoudingen bloot te leggen en de zorg meer democratisch te maken. Eerst wilde ik aandacht besteden aan de idee dat wachten 'verschrikkelijk' is als gevolg van nalaten van een zorgverlener in een situatie waar de zorgdrager behoeftig is. Dit te hebben gesteld is mijn nieuwsgierigheid naar wachten nog steeds groter dan enkel het doorbreken van posities of vinden van oplossingen. Bovendien is het maar de vraag of dergelijke 'maatregelen' als 'plasroosters' zonder meer het gewenste effect zullen sorteren. Wellicht is er meer nodig.

5.5 Het scheppen van relatie

Wachten kan naar zijn maar misschien ook meer. Zorg kan nagelaten worden maar ook gegeven. Welke relatie is er dan zichtbaar tussen wachten en goede zorg? Eerder in paragraaf 6.2 heb ik gezegd me wat ongemakkelijk te voelen met het activisme van Tronto. Wachten als non-activiteit bleek soms een uitstekende politieke strategie of in elk geval de enige vorm van mogelijke zorg. Voor Tronto (1993) is zorgen primair een praktijk (*practice*).

> *To call care a practice implies that it involves both thought and action, that thought and action are interrelated, and that they are directed toward some end. The activity, and its end, set the boundaries as to what appears reasonable within the framework of the practice.* (p. 108)

Zorg kan plaatsvinden in relatie tot zichzelf, de objecten of de omgeving en is een voortgaand proces. In de praktijk van zorg kunnen vier fasen worden onderscheiden (Tronto 1993, pp. 105-108). Elke fase is gekoppeld aan een morele competentie. Als eerste *caring about* waarin het gaat om 'aandacht' voor het signaleren van behoefte aan zorg. De tweede fase is *taking care of* waarin 'verantwoordelijkheid' wordt genomen om tegemoet te komen aan de behoefte van de ander. *Taking care of* is dan de daaropvolgende fase van het directe zorgen waar 'competentie' het morele element is. Als vierde fase is het ontvangen van zorg. Hier heet het morele element 'responsiviteit'. Later heeft Tronto (2013, p. 147) nog een vijfde fase toegevoegd namelijk *caring with* waar het gaat om 'solidariteit' met en 'vertrouwen' in de wereld.

Van Heijst (pp. 74 - 77) plaatst kanttekeningen bij Tronto. Meer aandacht moet besteed worden aan de derde fase van het zorgproces omdat daar het werkelijke zorgen geschiedt. De eerste fase van het signaleren betekent nog niet dat je daadwerkelijk ook de zorgtaken zult of kunt verrichten. Volgens Van Heijst komt het daar nu net op aan. Vervolgens stelt Van Heijst vraagtekens bij het vermeende chronologische verloop van de zorgfasen waarin een eendrachtige samenwerking tussen alle betrokkenen wordt verondersteld. Volgens Van Heijst worden de diverse standpunt gebonden positieverschillen niet voldoende geproblematiseerd. Ander kritiekpunt is dat de vierde fase, het ontvangen van zorg, onvoldoend uitgewerkt zou zijn. Van Heijst plaatst vervolgens de opmerking dat de vier fasen van Tronto en de morele competenties niet voldoende houvast geven om werkelijk te kunnen beoordelen of zorg goed is. Als laatste kanttekening wordt gezegd dat Tronto onvoldoende aandacht besteedt aan het zelfverstaan van de zorgverlener en diens beweegredenen. Mijn eigen suggestie ten aanzien van de fasen van het zorgproces zou zijn om voldoende wachtmomenten in te lassen. Ook in het niet doen wordt gehandhaafd, ingedamd en

hersteld zodat we zo goed mogelijk in onze wereld – als een levensbestendigend netwerk - kunnen leven. Het kunnen zien van een zorgbehoefte, het nemen van verantwoordelijkheid dat leidt tot het daadwerkelijke zorgen en de 'check' bij de ontvanger kan heel 'doenerig' en interventiegericht gebeuren. Van Heijst heeft een punt als ze zegt dat de fasen onvoldoende houvast bieden bij het vaststellen of het om goede zorg gaat. Een functionalistische zorgvisie past ook in de zorgcyclus van Tronto. Van Heijst waarschuwt hiervoor en stelt dat zorg verder gaat dan activisme. Zorgen is voor haar het verwerkelijken van waarden wat neerkomt op het tegenwoordig zijn bij die ander (p. 80, 81). Het gaat niet om het nut maar om het iets kunnen betekenen voor een ander. Aanhakend op Ginters (1976) schrijft Van Heijst over zorgverleners "(…) zijn professionals *waardeverwerkelijkers*: ze maken waarden waar door actief invloed uit te oefenen, en als dat niet kan, maken ze zichzelf tot drager van waarden" (p. 85).

Van Heijst verkent de maatstaven voor goede zorg aan het denken Hannah Arendt (1958) over de menselijke conditie waar handelen centraal staat. Arendt legt het ware handelen in de publieke sector maar ondanks het hanteren van de morele grens tussen het private en het publieke erkent ze tevens de repeterende of circulaire arbeid die de basis is voor kleine transformaties van groei of herstel (Van Heijst, p. 94). Mensen zijn volgens Arendt gelijk qua overeenkomst en dit vormt voor Van Heijst de basis voor het geven en ontvangen van zorg. Tegelijkertijd zijn mensen gelijk qua uniekheid en dit vormt de basis voor pluraliteit (Van Heijst, p. 98). Van Heijst (p. 104) neemt een dualistische trek waar in het werk van Arendt: zij legt een onderscheid tussen de mens als fysiek object en de mens als uniek wezen. Voor Van Heijst zijn mensen ook fysiek unieke wezens, mensen zijn een fysiek subject in plaats van object. Van Heijst verschuift het concept 'handelen' in het werk van Arendt ook naar het private domein en het morele standpunt van behoeftigen (vergelijk Tronto's morele grenzen in paragraaf 6.2).

> Een verschuiving waardoor 'handelen' wel kan worden gerelateerd aan mensen als behoeftige en zorgzame wezen, waardoor niet alleen de vrije interactie van woord en daad in de publieke en politieke ruimte als 'handelen' kan worden aangemerkt, maar ook de zorgende interactie tussen behoeftige mensen kan worden gezien als zo'n ruimte. (p. 106)

Voor Van Heijst gaat het in 'handelen' om de principes van ongewisheid en het stichten van relatie waarbinnen mensen zich aan elkaar openbaren als een subject. Wie waarlijk 'handelt' (daden stelt of woorden spreekt) begint iets zonder precedent en zonder zekerheid op een resultaat. [3]Hiermee kan Van Heijst een alternatief bieden voor de door haar bekritiseerde instrumentalisering van het

[3] Zie paragraaf 3.5, blz. 37 waarin Baraitser nataliteit volgens Arendt wordt aangehaald.

handelen. “Dankzij Arendt zien we dit leed veel beter. Mensen die alleen nog maar strategisch behandeld worden, voelen zich een nummer of een ding.” (p.108). Arendt doet een beroep op niet-instrumentele interactie tussen mensen waar het unieke in mensen altijd iets nieuws teweeg kan brengen.[4] Van Heijst kan nu het kader van zorgen omschrijven:

> Zorgen is het zich afstemmen door een zorgdrager op een unieke ander, die nood heeft aan hulp of steun. Waar mogelijk wordt die nood verlicht door in te grijpen, is dat niet mogelijk dan keert de zorgdrager zich niet af maar stelt expressief de waarden present van verbondenheid en de ander als kostbaar mens. In de zorgzame interactie schept de zorgdrager voorwaarden zodat er een ruimte kan ontstaan waarin zij ten overstaan van elkaar als onvergelijkelijk ‘wie’ kunnen verschijnen. (p.112)

Eerder sprak ik over het gebruik van het woord ‘activiteiten’ van Tronto. Van Heijst analyseert ‘handelen’ aan de hand van Arendt. In de problematisering vroeg ik me af of er een relatie bestond tussen wachten en ‘laten’. De wijze waarop Van Heijst ‘handelen’ en daarmee ‘zorg’ uitwerkt, maakt de relatie voor wachten en goede zorg duidelijk. Als het niet mogelijk is om de nood te verlichten dan keert de zorgdrager zich niet af maar stelt expressief de waarden present van verbondenheid en de ander als kostbaar mens.

Wachten werd in de hoofdstukken 4 en 5 naast synchroniseren geconceptualiseerd als verduren. Als er geen interventies mogelijk of gewenst zijn dan ontstaat de tijd van wachten en verduren. Van Heijst analyseert de presentietheorie van Baart (2001) en komt tot de conclusie dat goede zorg het verduren is van de “onrustbarende differentie die behoeftigheid is, zonder die meteen weg te willen werken” (p. 261). Dit lijkt overeen te komen met wat de articulatie van wachten als transformatieve antwoordrelatie in hoofdstuk 5 ”In het verduren lijkt zorg de sleutel om een transformatieve antwoordrelatie te doen ontstaan.” Zorg zelf blijkt nu ook een vorm van verduren te zijn. Volgens Van Heijst bestaat goede zorg uit het verduren van het verschil in behoeftigheid of nood, die niet altijd direct op te heffen is.

Wat moet worden voorgesteld bij verduren en je niet afkeren? Van Heijst baseert zich hier op Baart. Deze vult volgens Van Heijst de concepten van ongewisheid en pluraliteit aan door te stellen dat mensen elkaars hoeder moeten zijn in ongelijke situaties. Op deze wijze wordt menswaardigheid gestalte en duurzaamheid gegeven (p.127). Van Heijst stelt presentie als een professionele ‘gerichte manier van doen’ tegenover interventie (p.129). Presentiebeoefening is het doen van een relationeel aanbod waarmee tegenwicht wordt gegeven aan verlatenheid waarin het

lijden mensen kan brengen en hun gevoel van er niet toe doen (p.169). Kenmerkend voor de presentiebenadering is het in relatie gaan staan of het scheppen van een relationele ruimte tussen mensen onderling. “Daar kan iemands unieke ‘wie’ tevoorschijn komen: niet als iets dat zich alleen maar hoeft te ontvouwen, maar als een wordingsproces in het gebeuren zelf. Ruimte scheppen gebeurt volgens Baart door het schenken van aandacht: ‘Aandacht biedt de kiem van een relatie, en daaruit zal een mens opstaan’ (Baart in Van Heijst, p. 173). Baart twijfelde volgens Van Heijst of hij presentie een benadering of een beoefening zou noemen of een manier van zijn en in relatie staan. Van Heijst beweert dat Baart de notie van relatie doet ontvouwen door het een inhoudelijk gevulde manier van doen te laten zijn. Presentiebeoefening staat haaks staat op interventiebeoefening.

Een presentiebeoefenaar werkt in een *latende modus*. Dit is geen nalaten maar een weloverwogen keuze om niets te doen. Voor Van Heijst (2005, pp. 174-177) zijn hier vier aspecten in aanwezig: het pathische, empathische, sympathische en sympathiserende aspect. Het ‘pathische’ wil zeggen dat de presentiebeoefening verloopt in de lijdende vorm (p. 174). Dat wil niet zeggen dat er geen ingrijpen is maar niet zonder meer. Bewust wordt gekozen voor een minder activistische opstelling en welbewuste ‘verlangzaming’ of ‘ongehaast’ werken. Het is ook het praktiseren van lijdzame werkwoorden als uithouden, waken en verduren. Nauw verbonden hieraan is het erkennen van de eigen professionele reikwijdte wat Van Heijst betiteld als ‘professionele deemoed’. Het tweede aspect is de ‘empathische verhouding’ die de zorgverlener zoekt tot het onverhelpbare en het tragische. Met tragisch bedoelt Van Heijst dan de tegenslagen waardoor mensen diep geraakt worden maar die buiten de eigen zeggenschap liggen (p.174). Primaire houding is hier het erkennen van het lijden als deel van de bestaanswerkelijkheid en die voluit onder ogen zien. Dit lijden kan niet activistisch worden bestreden maar vraagt aan de professional uithoudingsvermogen in situaties van ontreddering, ontzetting, leegte, gemis, onmacht, uitzichtloosheid, wanhoop en angst. Het ‘sympathische’ aspect is dan het samen lijden of medelijden in de vorm van contact maken met de ander die lijdt en op deze wijze het isolement doorbreken. Het laatste aspect, het ‘sympathiserende’ aspect, heeft te maken met het geconfronteerd worden met ‘gebroken goed’ in het leven van een ander (p.175). “De presentie beoefenaar heeft geen oplossingen maar wel iets te bieden. Namelijk een ongebroken relatie in de zin van: het betrouwbare aanbod van de eigen nabijheid (p. 175). Goede zorg was een vorm van verduren waarbij de zorgdrager zich niet afkeert maar expressief de waarden present stelt van verbondenheid en de ander als kostbaar mens. Het lijkt of het Van Heijst (p. 187) gaat om het bewerkstelligen van een antwoordrelatie die wederzijds transformatief is want: “Werkelijke samen met de ander ‘handelen’ is dus een vorm van scheppen: er wordt iets in het leven geroepen dat er van tevoren op die manier nog niet was. Dat gebeuren is wederkerig – zoals –

als ieder scheppingsproces (p. 187). Goede zorg als vorm van verduren impliceert dan een ‘latende modus’ waardoor er iets nieuws kan aanvangen.

5.6 Zorg als resonantiesfeer

Persoonlijk vind ik het scheppingsverhaal en de zogenaamde wederopstanding van de lijdende nogal grootsprakig. Van Heijst is zich bewust van de herbronning van zorg door de zorgethiek én het Christendom in haar boek (p. 71, 187). De woorden transformatieve antwoordrelatie hebben een net iets andere en voor mij meer aansprekende lading. Het gaat dan om de haast onmogelijke transformatie omdat iemand de ander niet in de steek laat en zelf kenbaar blijft. De ‘latende modus’ lijkt van belang om een transformatie te kunnen laten gebeuren temidden van tragiek. Hiermee kom ik terug bij Rosa zijn theorie van vervreemding en pleidooi voor resonantie. Naast het verduren was er nóg een vorm van wachten geconceptualiseerd, namelijk wachten als vorm van synchronisatie. In de latende modus kan wachten een vorm van synchronisatie zijn zonder dat dit verduren hoeft te worden. Of is er in het kader van behoeftigheid geen vorm van wachten zonder aspect van verduren denkbaar?

Het begrip resonantie kan helpen om dit te verhelderen. Het is belangrijk als onnodig wachten – bij onevenredige behoeftigheid - indien mogelijk wordt voorkomen. Ik ben het in deze zin eens met Baart et al. (2005) die ik heb geciteerd in de problematisering. Mensen moeten gekend worden als kostbaar en uniek. De oplossingen lijken voor de hand te liggen mits men verantwoordelijkheden ter discussie wil stellen. Tegelijkertijd ben ik met Van Heijst eens dat deze dieper gefundeerd dienen te worden dan enkel in recht en plicht maar ook bijvoorbeeld in menslievendheid. Maar hoe maak je mensen ‘gevoelig’ voor die ander. Van Heijst beperkt zich tot de gezondheidszorg en zegt dan de zorgverlener zich uit vrije wil met de situatie inlaat. Het is een “vrijelijk aangegane verantwoordelijk makende praktijk” (p. 294). Vervolgens noemt ze dit moreel verplichtend.

Natuurlijk hebben mensen een plicht jegens elkaar maar misschien is het interessant om nog eens te kijken naar het vermogen tot resonantie. Resonantie betekent een betekenisvolle relatie met de ander op het gebied van zorg. Deze relatie is altijd deels onbeschikbaar. Ergens correleert dit met de ongewisheid van de relatie volgens Arendt. Als presentie het scheppen van een ruimte voor relatie is dan kunnen we wellicht spreken van een resonantiesfeer. Van Heijst doet hier zelf een aanzet voor door te pleiten voor sfeervolle zorg (p. 213). Ze haalt Sloterdijk aan die spreekt over sferen. Volgens Sloterdijk is de vraag naar wie de mens is de verkeerde vraag. Om mensen hun gevoel van lokalisering terug te geven moet je de vraag stellen: ‘Waar’ ben je? Rosa spreekt over desoriëntatie (zie paragraaf 2.3) als gevolg van de totalitaire versnelling met als resultaat

vervreemding. Waar ben je als je wacht in de zorg? Als chronotopen voor wachten lijken ze niet erg aantrekkelijk. Van Heijst zegt hierover:

> Is een belangrijke reden voor het onbehagen over veel interventiezorg niet dat die zo sfeerloos is? Met andere woorden: dat het niet lukt daar een leefbare en veilige afbakening te scheppen tegen een bedreigend en oprukkend universum en de zorgontvanger als wrakhout op het strand alleen achter laat? (p. 213)

Terecht merkt Van Heijst op dat ruimtelijke indelingen in zorginstellingen ontworpen lijken op de functionaliteit van het maken van interventies maar verder sfeerloos zijn. Vaak zijn de ruimten niet afgegrensd en worden zorgontvangers geëxposeerd. Op basis van oude kosmologische wereldbeelden herintroduceert Sloterdijk het begrip sfeer als een plaats die mensen creëren om te kunnen zijn wie ze zijn. Het beeld van een sfeer is dat van een bel: de intimiteit van gedecentreerde individuen die in een voortdurend stofwisselingsproces met elkaar verkeren. Volgens Sloterdijk is subjectwording enkel mogelijk door geslaagde doordringing en vormende invasies. Enthousiast word ik van de opmerking van Van Heijst om nader onderzoek te doen naar het concept sfeer op het denken van zorg toe te passen. Geestig dat ik Rosa bekritiseerde op zijn resonantiesfeer als zijnde te vrijblijvend. Zorg voorkomt deze vrijblijvendheid. Maar tegelijkertijd geeft de metafoor van ‘sfeer’ ook lucht aan zorg. Zonder (resonantie-)sfeer geen subject. Voor Van Heijst zit het als volgt:

> Dan is presentie te beschouwen als het scheppen van een ruimte, waarin mensen kunnen zijn wie ze zijn. Scheppen van de ruimte: een afgrenzing van de onherbergzaamheid van de rest van de kosmos. Waarin ze kunnen zijn: in een vorm van uitwisseling met elkaar waar ze allebei iets aan hebben en beleven. (p.213)

De sfeer waar Van Heijst het over heeft, hangt samen met wachten als vorm van synchronisatie. Ruimte en tijd als lokalisering en synchronisatie lijken heilzaam maar voor ons als menselijke subjecten die zin en betekenis ontlenen aan relatie onontbeerlijk. Wachten is hier een goed begin. Tegelijkertijd zal er bij lokalisering en synchronisatie nog steeds sprake zijn van ‘tragiek’, ‘lijden’ en ‘behoeftig’ zijn waar het slechts wachten en verduren is. Het scheppen van ruimte als presentie helpt deze niet-wordende tijd te verduren in een transformatieve antwoordrelatie.

Hoofdstuk 6 Conclusie & Discussie

De benauwenis is niet te harden.

De dokter gaat er iets aan doen. Hij heeft ruzie met de verzorgster. Hij gaf haar de opdracht om morfine te spuiten. Zij weigerde omdat ze vond dat ik en mijn nichten het eerst moesten bespreken.

Dat hebben we gedaan.

Daarna hebben we een glas wijn gedronken op het leven en de morfine. Het moet nu maar gebeuren.

Ik wil je bedanken voor alle uren, alle minuten en elke seconde en alles wat je bent. Het was een geweldig jaar.

6.1 Conclusie

Hoe kan wachten worden geconceptualiseerd volgens de auteurs Baraitser en Rosa en wat betekenen deze inzichten voor goede zorg in het licht van zorgethici Tronto en Van Heijst?

Wachten vormt een temporaliteit *non grata* in neoliberale tijden waarin wordt gestreefd naar continue toename van maximaal volume in minimale tijdsduur. Rosa stelt vast dat we door de toenemende versnelling gedesynchroniseerd en gedelokaliseerd raken. Het heden is gecomprimeerd geraakt. Baraitser bevestigt dit door te wijzen op de onhoudbaarheid van de huidige situatie met het oog op de klimaatverandering en het (toekomstige) wreken van sociale misstanden. Volgens haar verkeren we in een cesuur van verduren waar we niet anders kunnen dan wachten en verdragen.

Een cesuur is dat wat de rijm mogelijk maakt. Wachten is een pauze die doet synchroniseren. Het helpt met herstel, onderhouden en repareren om onszelf in relatie te houden of zoals Rosa zegt in resonantie. Resonantie gaat echter verder dan ‘op adem geraken of ‘in verhouding’. Resonantie veronderstelt een constitutieve antwoordrelatie. Met behulp van Baraitser wordt beweerd dat zorg een zinvolle focus is om resonantie beter te begrijpen. Juist zorg blijkt in staat te zijn tot het initiëren van kleine transformaties in niet-wordende tijd waardoor men in staat is zijn historisch sociaal gegroeide situatie te transformeren. Irmgards casus is hier illustratief.

Wachten kan een vorm van politiek bedrijven zijn volgens Tronto. Baraitser beweert dat wachten en vertragen middelen bij uitstek zijn om verantwoordelijkheid te nemen. Wachten kan helpen te synchroniseren met de tijd die nodig is om te kunnen functioneren op bijvoorbeeld ecologisch, economisch, sociaal, cultureel, politiek, lichamelijk en psychisch terrein. Wachten is een alternatief voor de 'razende stilstand' (Rosa). Ook kan wachten bijdragen aan meer tijd om te zorgen (Tronto 2013).

Wachten kan helpen om op institutioneel niveau te herbezinnen op het oorspronkelijk doel van de zorg: iemand in nood bijstaan en helpen (Van Heijst). Als de tirannie van de versnelling wordt ingedamd, wordt men geconfronteerd met de tragiek en het lijden. Volgens van Heijst impliceert de instrumenteel-technische realiteit van de zorgfabriek een diepe crises in de zingeving zelf: het taboe op behoeftigheid en onderlinge afhankelijkheid. Zorgen voor mensen die behoeftig zijn, wordt niet beschouwd als 'vet cool' of 'sexy'.

In goede zorg heeft het laten wachten in de vorm van nalaten geen plaats. Voor de zorgvrager is dit ondraaglijk omdat hij of zij miskend wordt in diens beminnenswaardigheid. Om dit te voorkomen zijn er medemenselijke betrekkingen nodig tussen zorgverleners en zorgvragers. Wachten kan het inlassen van pauzes zijn in het zorgproces. Teven kan wachten posities verhelderen zodat verantwoordelijkheden opnieuw kunnen worden verdeeld binnen een instituut. Dit kan het scheppen van relaties faciliteren en nieuwe perspectieven bieden op problemen als personeelstekort of overbodige kwaliteitszorg.

Goede zorg is present en daarmee ook een vorm van verduren: het verduren van een onevenredige differentie tussen zorgvrager en zorgverlener. Presentie is goede zorg in de 'latende modus'. Dit houdt onder andere in het doelbewust kunnen afzien van interventie. Van belang is de transformatieve antwoordrelatie waardoor voor beiden het verduren ook een vorm van vreugde en zelfs iets nieuws kan zijn. Wachten of verduren kan binnen goede zorg een resonantiesfeer zijn waardoor men in relatie kan synchroniseren en lokaliseren.

6.2 Discussie

Deze paragraaf vormt het laatste deel van de thesis. Nu ik af ga sluiten heb ik het gevoel dat ik nog maar net ben begonnen. Door het fijnmazig denken van Baraitser (2017) heb ik veel meer inzicht in de miraculeuze omvattendheid van Zorgethiek die tegelijkertijd in het kleine alledaagse leven aanwezig is. Door voor deze auteur te kiezen is bij de conceptualisering van wachten al een deel van de tweede deelvraag beantwoord. Dat had ik me voor ik aan deze thesis begon niet gerealiseerd. Het maakt hongerig naar nog meer theoretische verdieping te vinden bij auteurs als Bergson en Ricoeur om maar een paar klassiekers te noemen die blijven en (zelfs) nog steeds niet

anachronistisch worden genoemd. Op het einde stuitte ik op Sloterdijk (2003). Het zou interessant zijn om zijn gedachtegoed verder in relatie met zorg te bestuderen.

De conceptuele verkenning van de betekenis van wachten voor goede zorg vraagt om de zogenaamde lemniscaatbeweging te gaan maken van de theorie naar de empirie (Leget, Van Nistelrooij & Visse, 2017). Hoe verhouden concepten als 'synchroniseren' en 'transformatieve antwoordrelatie' zich tot de praktijk. Ik bekritiseerde Van Heijst vanwege 'grootspraak' maar ik kan er zelf ook wat van. Wat ik van haar leer, is het durven benoemen van dat wat wezenlijk is voor goede zorg. Van Heijst spreekt vooral over de kant van de zorgverlener. Belangrijk in het kader van mooie concepten is verder empirisch onderzoek naar de geleefde ervaring van de zorgontvanger. Tegelijkertijd worden we aangestuurd door vooronderstellingen die een weerspiegeling van een choreografie van historisch materiële condities en institutionele arrangementen zijn. Theoretisch onderzoek is hierbij behulpzaam.

Wachten en verduren in de casus van Irmgard is op het eerste gezicht minder spectaculair dan de voorbeelden in *Enduring Time* van Baraitser. Tegelijkertijd maakt haar casus zichtbaar hoe afwachten en verduren na een gebroken heup zich doen gelden. De verlorenheid in het ziekenhuis, de zorgfabriek, is schrijnend. Het hoge tempo en het verbeterdoel doen Irmgard haar levensmoed kelderen. In het verpleeghuis proberen medewerkers met Irmgard mee te bewegen maar haar ook te blijven stimuleren zonder te forceren. De verzorging is in staat om Irmgard het gevoel te geven dat ze beminnenswaardig is ondanks haar toegenomen onevenredige behoeftigheid. Irmgard 'klotste' een jaar lang tegen het einde en kon de fysieke pijn, de mentale vermoeidheid en de angst verdragen mede door het vermogen tot presentie van medewerkers en familie. Irmgard heeft hierdoor nog tijd gekregen om te synchroniseren in de vorm van herinneren en ruimte geven maar ook te transformeren door het scheppen van relatie.

Tijdens het lezen van teksten tijdens deze master (bijvoorbeeld Vosman & Niemeijer, 2017) dacht ik vanuit mijn eigen werkervaring dat ziekenhuiszorg veel kan leren van verpleeghuiszorg. Zoals uit de casus van Irmgard spreekt is verpleeghuiszorg meer bedacht op wachten en verduren. Interessant zou het verschil kunnen zijn bij empirisch onderzoek naar wachten en goede zorg binnen verschillende zorgcontexten. Wachten en verduren kunnen ook positief worden beschouwd. Het wachten op een behandeling, het herstellen van een operatie, een terminale fase kan een vorm van synchroniseren zijn.

Als aanbeveling zou ik een andere taakverdeling voorstellen. Niemand die onevenredig behoeftig is, zou men moeten laten wachten. Bovendien worden de stemmen van de hoofdpersonen (Vosman, 2014, p. 125) binnen diverse gelederen van de organisatie beter hoorbaar. Een integraal ethiekbeleid (Van Dartel & Molewijk, 2014) kan hierbij ook zinvol zijn. Het zichtbaar maken van

posities en verantwoordelijkheden lijkt essentieel omdat zorg zich aan de ‘klok’ onttrekt. Veel handen zijn nodig om mensen in een onevenredig afhankelijke positie te ondersteunen. Het zou ook boeiend zijn om te kijken of je op deze wijze aan tijd en taakbesparing kan doen omdat medewerkers elkaar meer praktisch treffen en dus minder hoeven te overleggen. Als de primaire zorg door meer medewerkers kan worden verricht dan blijft er meer tijd over om samen met de zorgvragers ongewisse tijd door te brengen. Motivatie zou kunnen toenemen. Tonkens noemt professionele logica als alternatief voor de logica van de markt of de bureaucratie (Tonkens, 2008). Verder nagedacht moet worden over de vraag of deze overeind blijft als iedereen ‘mag’ zorgen en of en in hoeverre dat wenselijk is. Ook is het maar de vraag dit binnen de huidige verantwoordingscultuur van kwaliteitsbewaking haalbaar is (Jerak-Zuiderent, 2015; Dahler-Larsen 2015).

Enthousiast word ik van de opmerking van Van Heijst om nader onderzoek te doen naar het concept sfeer toegepast op zorg. Zowel theoretisch is dit uitdagend als ook de vraag: hoe creëer je resonantiesferen in de zorg. Ook zijn hier vragen denkbaar als in hoeverre innerlijke ruimte (Leget, 2003) gerelateerd is aan de fysieke ruimte. Ten eerste kan er letterlijk worden gedacht over het creëren van plekken die niet louter functioneel zijn maar waar men zich geborgen weet. Waarschijnlijk zijn deze er al, denk aan stiltecentra, of gezellige hoekjes in het verpleeghuis met de lekkere stoel van thuis. In ziekenhuizen wordt hier middels kunstprojecten aan gewerkt (Kunstloc Brabant, 2018), pp. 42-49. Kijkend naar de door mij geschilderde chronotopen zie ik een doorlopend uit het verband gerukt zijn. Ze zijn intuïtief tot stand gekomen. Naar aanleiding van schetsjes heb ik er kleine sfeerportretten gemaakt van de chronotopen. Het hielp mij als onderzoekster met de benen op de grond te blijven door steeds weer gevoelsmatig de onzekerheid gewaar te worden die wachten en verduren met zich meebrengen.

Literatuur

Arendt, Hannah (1958). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.

Baart, A. (2001). *Een theorie van presentie.* Utrecht: Boom Lemma Uitgevers.

Baart, A., Bon, F., Hoogveld, T., Kaethoven, S., Lemens, R., Muylaert, K., De Volder, J. (2015). Waar is het wachten op, als tijd kostbaar is? In Baart, A. & Vosman, F. (Eds.), *De patiënt terug van weggeweest* (pp. 237-252). Amsterdam: B.V. Uitgeverij SWP.

Baraitser, L. (2017). *Enduring time*. London: Bloomsbury Academic.

Beauvoir, S. de (1948). *The Ethics of Ambiguity.* New York: Citadel Press.

Bergson, H. [1889] (2014). *Tijd en Vrije wil. Essay over de onmiddellijke gegevenheden van het bewustzijn.* Amsterdam: Boom Uitgevers.

Bergson, H. [1896] (2004). *Matter and Memory.* New York: Dover Books.

Billingham, R. (1996). *Ray's a Laugh.* Zurich: Scalo.

Birnbacher, D. (1985). *Tun und Unterlassen*. Stuttgart: Philipp Reclam jun.

Creswell, J.W. & Poth, C.N. (2018, 4th edition). *Qualitative inquiry and research design. Choosing among five approaches.* Californië: Saga Publications Inc.

Dahler-Larsen, P. (2015). *The evaluation society: Critique, contestablity and skepticism.* Spazio Filosofico.

Dartel, H. van & Molewijk, B. (2014). Op weg naar een integraal ethiekbeleid voor zorginstellingen. In Dartel, H. van & Molewijk, B. (redactie), *In gesprek blijven over goede zorg. Overlegmethoden voor moreel beraad* (pp. 275-288). Amsterdam: Boom.

Ellis, C. (2007). Telling Secrets, Revealing Lives. Relational Ethics in Research With Intimate Others. *Qualitative Inquiry 13*(1), 3-29.

Foucault, M. (1977). *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Ginters, R. (1976). *Die Ausdruckshandlung. Eine Untersuchung ihrer sittlichen Bedeutsamkeit.* Düsseldorf: Patmos.

Heijst, van, A. (2005). *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit.* Kampen: Klement.

Heidegger, M. [1927] (1999) *Zijn en Tijd.* Nijmegen: Sun Uitgeverij.

Hidalgo, L. (1996). *Arthur Bispo do Rosário: O senhor do labirinto.* Brazil: Rocco.

Honneth, A. (1994). *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte.* Frankfurt am Main: Fischer.

Hutchings, K. (2008). *Time and Worldpolitics: Thinking the Present.* Manchester: Manchester University Press.

Jerak-Zuiderent, S. (2015). Accountiblity from Somewhere and for Someone: Relating with Care. *Science as Culture 24*(1), 412-435. http://dx.doi.org/10.1080/09505431.2015.1050368

Large, W. (2009). The messianic Idea, the Time of Capital and the Everyday. *Journal of cultural Research,* 1, 267-279.

Leclerc, F., Schmitt, Bernd H. & Dubé L. (1991). Waiting Time and Decision Making: Is Time like Money? *Journal of Consumer Research, 22*(1), 110-119.

Leget, C.J.W. (2003). *Ruimte om te sterven. Een weg voor zieken, naasten en zorgverleners.* Tielt: Uitgeverij Terra Lannoo.

Leget, C.J.W., Van Nistelrooij, A.A.M. & Visse, M.A. (2017). Beyond demarcation: care ethics as an interdisciplinary field of inquiry. *Nursing Ethics.* doi: 10.1177/0969733017707009.

Loftus, B. (2011). *Sigmund's Watch: A Tiny Catastrophe.* London: Philip Wilson Publishers.

Manen, M. van (2015). *Writing in the dark: Phenomenological Studies in Interpretive Inquiry.* London & New York: The Althouse Press.

Merleau-Ponty [1945] (2017). *Fenomenologie van de waarneming.* Amsterdam: Boom Uitgevers

Olson, E. (2015). Geography and ethics I: Waiting and urgency. *Progress in Human Geography 39*(4), 517-526.

Passerini, L. (1988). *Autobiography of a Generation: Italy, 1968*. CT: Wesleyan University Press.

Riley, D. (2012). *Time Lived, Without its Flow.* London: Capsule Editions.

Rosa, H. (2016). *Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie.* Amsterdam: Boom Uitgevers.

Serres, M. (1991). *Rome: The Book of Foundations*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Sloterdijk, P. (2003). *Sferen, bellen, globes.* Amsterdam: Boom.

Sumell, J. & Wallace, H. (2006). *The House that Herman Built.* Stuttgart: Merz & Solitude.

Taylor, C. (1992). *Sources of the self. The making of modern identity.* Cambridge: Cambridge University Press.

Tonkens, E. (2008). Marktwerking in de publieke sector: duur, bureaucratisch en demotiverend. In Ankersmit, F. Klinkers, L. (Eds.), *Tien plagen van de staat: De bedrijfsmatige overheid gewogen* (20 pag.). Amsterdam: Van Gennep.

Toufic, J. (2009). *Withdrawal of Tradition Past: A Surpassing Disaster*. Forthcoming Books. Verkrijgbaar via http://jalaltoufic.com

Tronto, J.C. (1994). *Moral boundaries: A political argument for an ethic of care*. New York, London: Routledge.

Tronto, J.C. (2003). *Time's Place. Sage journals.* London: Sage Journals. https://doi.org/10.1177/14647001030042002

Tronto, J.C. (2013). *Caring democracy. Markets, Equality, and Justice.* New York: New York University Press.

Ukeles, M.L. [1969] (1979). Manifesto for Maintenance Art 1969! Proposal for exhibition CARE. In Lippard, L. *Six years: The dematerialization of the Art Object* (pp. 220-221). New York: New York University Press.

Vosman, F. & Niemeijer, A. (2017). Rethinking critical reflection on care: late modern uncertainty and the implications for care ethics. In: *Med. Health Care and Philos*. Dordrecht: Springer Science+Business Media. doi 10.007/s11019-017-9766-1

Walker, M.U. (1998). *Moral Understandings. A Feminist Study in Ethics.* Oxford: University Press.

Wijngaarden, E. van, Leget, C., Goossensen, A. (2017). Ethical uneasiness and the need for open-ended reflexivity: the case of research into older people with a wish to die. *International Journal of Social Research Methodology*. https://doi.org/10.1080/13645579.2017.1399621

Overige bronnen

Baraitser, L. (2018a). *Waiting and care in rushed times.* Geraadpleegd op 22 februari 2019 van https://soundcloud.com/birkbeck-podcasts/waiting-and-care-in-rushed-times-professor-lisa-baraitser

Baraitser, L. (5 juli 2018b). *On time, Care and Not moving on.* Geraadpleegd op 22 februari 2019 van https://www.ici-berlin.org/events/lisa-baraitser/

Bohman, J. (8 maart 2005). Critical Theory. *Stanford Encyclopedia of Philosophy.* Geraadpleegd op 25 mei 2019 van https://plato.stanford.edu/entries/critical-theory/

Bos, W. (12 oktober 2018). Stop met wegduiken voor pijnlijke beslissingen in de zorg, bepleit Wouter Bos. *Volkskrant.* Geraadpleegd op 24 februari 2019 van https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/stop-met-wegduiken-voor-pijnlijke-keuzes-in-de-zorg-bepleit-wouter-bos~ba656629/

Compas, C. & Tomassen, B. (30 april 2019). Omgaan met pijn, verdriet en ongeluk is gemedicaliseerd geraakt. *Trouw.* Geraadpleegd op 5 mei 2019 van https://www.trouw.nl/opinie/omgaan-met-pijn-verdriet-en-ongeluk-is-gemedicaliseerd-geraakt~a70362f1/

Birkbeck. University of London (z.j.). *Department of Psychosocial Studies. Exploring how psychic, social and historical forces shape individuals and societies.* Geraadpleegd op 25 mei 2019 van http://www.bbk.ac.uk/departments/psychosocial/

FNV voor zorg (31 augustus 2016). *Schrijnende problemen door personeelsgebrek in de verpleeghuizen*. Geraadpleegd op 22 februari 2019 van

http://www.fnvvoorzorg.nl/nieuws/2016/08/31/schrijnende-problemen-door-personeelsgebrek-de-ver/

Kempes, M. en Bunskoek, J. (12 januari 2019). Oplopende wachttijden. Wachttijden in de zorg blijven toenemen. “Patiënt moet er mee leren leven’. *RTLnieuws.* Geraadpleegd op 22 februari 2019 van https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/artikel/4545016/zorg-ziekenhuis-wachttijd-specialist-te-lang-wachten-afspraak-kliniek

Kunstloc Brabant (2018). *We Care. Magazine over kunst, zorg en gezondheid.* #02. Geraadpleegd op 15 juni van https://issuu.com/bkkc/docs/definitief_ontwerp_wecaremagazine_d

Nederlandse Zorgautoriteit (5 april 2018). *Regeling wachttijden en wachttijdbemiddeling medisch-specialistische zorg (NR/REG-1823a).* Geraadpleegd op 22 februari 2019 van https://puc.overheid.nl/nza/doc/PUC_236412_22/1/

Maanen, Van, (2011). *Phenomenology Online*. *A resource for phenomenological inquiry.* Geraadpleegd op 9 juni 2019 van https://www.phenomenologyonline.com/inquiry/epistemology-of-practice/practice-as-pathic-knowledge/

Rijksoverheid, (z.j). Zorgverzekeraar. Vraag en antwoord. *Krijg ik te maken met wachttijden als ik zorg nodig heb.* Geraadpleegd op 22 februari 2019 van https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/zorgverzekering/vraag-en-antwoord/krijg-ik-te-maken-met-wachttijden-als-ik-zorg-nodig-heb

Vasterman, J. & Dekker, M. (6 november 2016). Verpleeghuizen worstelen met toilet-dilemma. Plastijden. Verpleeghuis Grootenhoek legt geen ‘plascontracten’ op, bezweert een woordvoerder. Maar toiletbezoek plannen bij demente ouderen is lastig. Geraadpleegd op 23 februari 2019 van https://www.nrc.nl/nieuws/2016/11/03/verpleeghuizen-worstelen-mettoilet-dilemma-5126432-a1530038

VWS. *Maximaal aanvaardbare wachttijden (Treeknormen).* Geraadpleegd op 22 februari 2019 van https://vws.rijksopenheid.nl/1058/maximaal-aanvaardbare-wachttijden-treeknormen

Waiting Times. A multi-stranded research project on the temporalities of healthcare. Geraadpleegd op 13 februari 2019 van http://waitingtimes.exeter.ac.uk/

Wallenburg, M. (2012). Wachten duurt altijd lang. *Zorgethiek.nu. Samen denken over Zorg.* Geraadpleegd op 22 februari 2019 van https://www.zorgethiek.nu/wachten-duurt-altijd-lang

Wester, J. (6 juli 2017). Waarom groeien de wachtlijsten in de zorg weer. De wachttijden in de zorg groeien weer, meldt de Nederlandse Zorgautoriteit. Hoe komt dat, en hoe is het op te lossen? Vier vragen. *NRC.nl.* Geraadpleegd op 22 februari 2018 van

https://www.nrc.nl/nieuws/2017/07/06/iedereen-wijst-naar-elkaar-en-dus-worden-de-wachtlijsten-niet-korter-11685389-a1565771

Wolff, J. (26 august 2003). Karl Marx. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Geraadpleegd op 25 mei 2019 van https://plato.stanford.edu/entries/marx/

Zorginstituut Nederland, Portaal voor Standaarden in de Zorg en Ondersteuning. *Wachtlijsten langdurige zorg*. Geraadpleegd op 22 februari 2019 van https://istandaarden.nl/wachtlijsten

Afbeeldingenlijst

Tussen pp. 8-9

Chronotoop I: De kamer in het ziekenhuis (2019). Materiaal: olie op canvas. Afmeting: 30 x 70 cm.

Tussen pp. 15-16

Chronotoop II: De serviceflat (2019). Materiaal: olie op canvas. Afmeting: 30 x 70 cm.

Tussen pp. 19-20

Chronotoop III: De badkamer. (2019). Materiaal: olie op canvas. Afmeting: 30 x 70 cm.

Tussen pp. 29-30

Chronotoop IV: Het Stiltecentrum (2019). Materiaal: olie op canvas. Afmeting: 30 x 70 cm.

Tussen pp. 33-34

Chronotoop V: De kamer in het verpleeghuis (2019). Materiaal: olie op canvas. Afmeting: 30 x 70 cm.